

Коли мати вночі вмикала вентилятор, Мартін прокидався, хоч гумових крилець вітрячкових майже не чути було: лопотюче гудіння й інколи зупинка,— це у вентилятор попадала фіранка. Тоді мати вставала, тихо лаючись, витягала фіранку й затискала її між дверцятами книжкової шафи. Абажур на материній настільній лампі був із зеленого шовку — водява прозелень, підсвічена знизу жовтим, а червоне вино, що стояло в склянці на нічному столику, здавалося йому зовсім як чорнило: темна, густа на вигляд отрута, яку мати пила маленькими ковтками. Вона читала, курила й зрідка ковтала вино.

Мартін спостерігав матір крізь примружені повіки й не ворухився, щоб вона не звернула на нього уваги; стежив за димом сигарети, що тягся до вентилятора: течія підхоплювала білі та сірі хмарки диму, перемелювала, і вони зникали за м'якими зеленими гумовими крильцями. Вентилятор був великий, як у крамницях: мирний джміль, що за кілька хвилин міг очистити в кімнаті повітря. Потім мати натискала кнопку на стіні біля свого ліжка, там, де висів портрет батька — усміхненого юнака з люлькою в зубах, надто молодого, як на батька одинадцятирічного хлопчика. Він був молодий, як Луїджі з павільйону морозива, як несміливий маленький новий вчитель, набагато молодший за матір, що була такого віку, як і матері інших хлопців. Батько, цей усміхнений юнак, недавно приснився-таки Мартіно-ві, але зовсім іншим, ніж на портреті,— сумно згорблена постать сидить на чорнильній плямі, як на хмарі, без обличчя, і все ж плаче, ніби чекає вже мільйони років, у мундирі без відзнак, без орденів, чужинець, що несподівано ввірвався в його сни, зовсім не такий, як йому хотілося б.

Треба тільки лежати тихо, затамувавши віддих, і не розплющувати очей — тоді можна з шарудіння в будинку в"знати, котра година: якщо Глюма вже не чути, то пів на одинадцятку, якщо не чути Альберта — одинадцять. Та здебільшого він чув ще важкі Глюмові кроки в кімнаті над собою або тихе Альбертове насвистування за роботою в сусідній кімнаті.

Часто, вже серед ночі, сходами вниз спускалася Больда зготувати собі щось на кухні — човгала ногами, боязко вмикала світло і все ж таки здебільшого натрапляла на бабусю. Тоді в сінях лунав голос старої:

— Ох ти ж, прірво ненатленна, й серед ночі не вгамуєшся — смажиш, патраєш, вариш якусь погань?

Больда сміялась і відповідала верескливим голосом:

— Еге ж, зажерливе стерво, я ще не наїлась, може, й тобі дати чогось?

І знову верескливий Больдин сміх та глухе, повне відрази бурмотіння старої. Часто вони лише перешіптувались, і тоді раз по раз лунав сміх: Больдин верескливий і бабусин — глухий.

Глюм, що ходив нагорі з кутка в куток, читав дивовижні книжки — "Догмати ку" й "Теологію і мораль". Рівно о десятій він гасив світло і йшов до ванної митися — тоді чути було, як дзюрчала вода, а в газовій колонці пахкало полум'я, зливаючись в одну вогненну смужку. Потім Глюм вертався до своєї кімнати, вимикав світло, вклякав у темряві й молився. Мар-тінові було добре чути, як Глюм важко ставав навколішки, а коли в інших кімнатах було тихо, то навіть, як він бубонів — довго бубонів нагорі, в темряві. А коли Глюм підводився і в матраці рипіли сталеві пружини, було пів на одинадцяті. Решта мешканців будинку — крім Глюма й Альберта — не мали твердих звичок. Больда могла після півночі зійти на кухню, щоб

запарити собі насонного чаю з хмелю, який вона тримала завжф* наготові в рудому паперовому пакуночку; а бабуся часто, коли вже вибило першу, приходила на кухню, нарізала повну тарілку бутербродів з м'ясом, брала під пахву пляшку червоного вина й верталася до своєї кімнати. Або серед ночі раптом згадувала, що її скринька на сигарети порожня — гарна блакитна порцелянова скринька, де вміщалося сорок

сигарет. Тоді вона, човгаючи ногами й тихо лаючись, обходила всі кімнати й шукала їх — велика, з руськими, майже білими косами й рожевим обличчям. Спершу вона йшла до Альберта — тільки той курил сигарети, що були їй до смаку. Глум мав лише люльку, а материних сигарет бабуся не любила.

— Бабська забавка, солома, а не сигарети, мені аж нудно стає, як я їх бачу...

У Больди ж завжди лежало в шафі лише кілька зім'ятих, брудних сигарет, якими вона ошаслилювала листоношу й монтера, і з них бабуся завжди глузувала.

— Такі, наче ти їх виловила із святої води й висушила, стара нечупаро,— цигарки для черниць, тьху!

Траплялося, що в усьому домі не було жодної сигарети, і дядько Альберт мусив серед ночі одягатись і їхати по них машиною в місто або разом із бабусею вишукував монети по марці чи по п'ятдесят пфенігів і йшов до автомата. Тоді вже бабусі мало було десяти чи двадцяти сигарет, вона хотіла конче п'ятдесят у яскраво-червоних коробках із написом: "Томагавк — чистий віргінський", дуже довгі, білі як сніг, міцні.

— Ох, тільки щоб були свіжі, любий хлопче! Коли Альберт повергався, вона обіймала його в снігах і цілувала, примовляючи:

— Якби не ти, хлопче, якби не ти... навіть рідний син не був би кращий за тебе...

Нарешті вона йшла до своєї кімнати, їла бутерброди — великі скибки білого хліба, товсто намащені маслом і викладені м'ясом, пила вино й курила.

Альберт був майже такий самий постійний у своїх звичках, як і Глюм: об одинадцятій у його кімнаті вже панувала тиша, і все, що відбувалося в будинку після півночі, заводили жінки — бабуся, Больда й мати. Мати вставала лише зрідка, але довго читала й курила легкі, сплющені сигарети, які брала з жовтої коробки з

Г

написом: "Мечеть — чистий, східний". Зрідка вона випивала ковток вина і щогодини вмикала вентилятор, щоб очистити кімнату від диму.

Але часто матері не було або вона ввечері приводила з собою гостей, і тоді Мартіна — він прикидався, що спить,—переносили до кімнати дядька Альберта. Мартін ненавидів гостей, хоч і любив спати в дядьковій Альбертовій кімнаті. Гості засиджувались допізна — до другої години, до третьої, четвертої, а часто й до п'ятої. Тоді дядько Альберт уранці просипав, і Мартінові перед школою доводилося снідати самому: Глюма й Больди вже не було, мати завжди спала до десятої, а бабуся ніколи не вставала раніш одинадцятої.

Хоч Мартін щоразу покладав більше не спати, проте майже завжди засинав, як тільки вимикався вентилятор. Та коли мати довго читала, він прокидався вдруге і втретє, особливо як Глюм забував змастити вентилятор: спочатку той рипів, відтак поволі набирал швидкість, крутився рівніше й майже тихо, але від перших обертів Мартін прокидався і бачив, що мати, як і раніше, лежить, спершися на лікоть, і читає — в лівій руці сигарета, а в склянці вина стільки, як і було. Інколи мати читала біблію або Мартін бачив у її руці маленький, оправлений у брунатну шкіру, молитовник. Тоді, з якихось не зовсім зрозумілих для нього причин, Мартінові ставало соромно, і він намагався заснути або кашляв, щоб привернути до себе увагу. Таке бувало пізно, коли всі в будинку вже спали. Як тільки він починав кашляти, мати швидко вставала, підходила до його ліжка, клала руку йому на лоба, цілувала в щоку й тихо питала:

— Ти часом не захворів, синку?

— Ні, ні,— відповідав він, не розплющуючи очей.

— Я зараз вимкну світло.

— Ні, читай собі.

— В тебе справді нічого не болить? Гарячки, здається, немає.

— Ні, не болить. Справді, я здоровий.

Тоді вона вкривала його по саму шию — Мартін дивувався, які легкі в неї руки,— верталась до свого ліжка, гасила світло і в темряві вмикала вентилятор, який вертівся, аж поки повітря в кімнаті ставало чисте. Тим часом вона тихо розмовляла з Мартіном.

— Може, ти хочеш перейти нагору, до тієї кімнати, що поряд із Глюмовою?

— Не хочу, залиш мене тут.

— Або до сусідньої? Її теж можна звільнити.

— Та ні, я не хочу.;

— А може, до Альбертової? А він перебереться в іншу.

— Ні.

Швидкість вентилятора раптом зменшувалася. Хлопець знав, що мати в темряві натиснула на кнопку. Ще кілька рипучих обертів, і ставало зовсім тихо. В темряві чути було далекий свист паротяга, ляск і стукіт

товарних вагонів, що їх зводили докупі; Мартін немов бачив перед собою напис: "Східна товарна станція",— він одного разу був там* із Вельцкамом. Вельц-камів дядько працював кочегаром на паротязі.

— Треба сказати Глюмові, щоб змастив вентилятор.

— Я скажу.

— Добре, скажи, але тепер спи. На добраніч.

— На добраніч.

' Та він не міг заснути і знав, що мати також не спить, хоч і лежить зовсім тихо. Навкруги темрява й тиша, а з неї, ген здалеку, від Східної товарної станції, раз по раз долинає ледь чутний грюкіт, \$ ще виринають слова й западають Мартінові в душу, не дають спокою. Особливо те, що його Брілахова мати казала пекареві, що було написане на стіні в сінях будинку, де жив Брі-лах, і ще одне, нове, яке Брілах підхопив десь і тепер завжди повторював: неморальний. Часто думав він також про Гезелера, ^ле той був так далеко, і Мартін, думаючи про нього, не відчував ні страху, ні зненависті, а тільки якусь пригніченість; він набагато більше боявся бабусі, що завжди втовкмачувала йому те ім'я, хоч Глюм тоді невдоволено хитав головою.

Нарешті Мартш відчув, що мати заснула, але сам заснути ніяк не міг: він намагався уявити в темряві батькове обличчя, та все марно. Тисячі безглузвих картин поставали перед ним: із фільмів, ілюстрованих часописів, читанок — Блонді, Гопелонг Чесіді й Дональд Дак,— а батько не з'являвся. Із темряви впливав Брі-лахів дядько Лео, впливав пекар, потім Гребгаке й Вольтере, які робили в кущах щось безсоромне: розпашілі обличчя, розстебнуті штани, гфкуватий запах свіжої трави. Чи "неморальне" те саме, що й "безсоромне"? Але батька він так і не міг собі уявити. На знімках він був надто легковажний, надто веселий, надто молодий, щоб бути справжнім батьком. Ознакою батькіз була звичка

снідати яйцем, але з батькових знімків не видно було, щоб він її мав. Не пасувала йому й інша ознака батьків: п е д а н т и ч н і с т ь, властива до певної міри навіть дядькові Альбертові,— вставати, снідати яйцем, іти на роботу, читати газету, повертатись додому, спати. Все це не стосувалося його батька, похованого дуже далеко, на околиці якогось українського села. Може, тепер, через десять років, він уже має такий вигляд, як кістяк в анатомічному музеї? Кістяк із страшною посмішкою, рядовий і поет — кумедна ^ комбінація властивостей. Брілахів батько'був фельдфебель, фельдфебель і автослюсар. В інших хлопців батьки були майор і директор, унтер-офіцер і бухгалтер, старший єфрейтор і редактор — але жоден не мав батька-рядового, і жоден не мав батька-поета. Брілахів дядько, Лео, був вахмістром, вахмістр і трамвайний кондуктор,—кольоровий знімок на кухонній шафі між "С а-г о" і "М анною крупо ю". Що таке "С а г о"? Таємниче слово, яке чимось нагадувало Південну Америку.

Потім спадали на думку питання з катехізису — хисткі цифри, що пов'язували запитання й відповіді.

Запитання II: Як ставиться бог до покаяних грішників?

Відповідь: Бог радо прощає кожного покаяного грішника.

А. далі незрозумілі рядки: "Коли, господи, ти п а м'я татимеш усі гріхи наші, хто встоїть перед тобою?"

Ніхто не встоїть. Брілах он глибоко переконаний, що всі дорослі неморальні, а всі діти безсоромні. Брілахова мати неморальна, дядько Лео також, а можливо, й пекар і його, Мартінова, мати, якій бабуся часто в снігах пошепки докоряє: "Де ти завжди волочишся?"

Є винятки, які навіть Брілах визнає: дядько Альберт, столяр, що живе внизу, пані Борусяк та її чоловік, Глюм і Больда, але найкраща за всіх пані Борусяк — у неї такий глибокий, повний голос, і з її вікон над

Брілаховою кімнатою лину́ть на подвір'я такі чудові пісні. ^

Думати в темряві про пані Борусяк було гарно, втішно й безпечно: "Зелений краю мого дитинства", співала вона часто, і тоді Мартінові все здавалося зеленим, наче йому на очі хтось накидав зелений серпанок, навіть тепер, у ліжку, коли Мартін думав про пані Борусяк, чув її спів, бачив її крізь стулені повіки.

"Зелений краю мого дитинств а..."

Гарна ще пісня про долину сліз: "Уклін тобі, глибинна зоре..." — і від слова "глибинна" все також ставало зелене. Потім Мартін на якомусь місці засинав, десь між голосом пані Борусяк і словом, що його сказала Брілахова мати пекареві, словом дядька Лео, яке вона просичала в темному, теплому, з якимось південним запахом підвалі пекарні, словом, значення якого допоміг зрозуміти йому Брілах,— воно означало спілкування чоловіків і жінок, було тісно пов'язане з шостою заповіддю, було неморальне й наводило на думку рядок, що весь час мучив Мартіна:

"Коли, господи, ти пам'ятатимеш усі гріхи наші, хто встоїть перед тобою?"

Можливо, він засинав, як думав про Гопелонга Че-сіді, хвацького ковбоя з хвацькими пригодами, трішки дурнуватою, як ті гості, що їх мати приводила з собою. В кожному разі, приємно було чути материн віддих — часто її ліжко було порожнє, інколи цілими днями, і тоді бабуся докірливо шепотіла їй у сніях:

— Де ти завжди волочишся?

Мати нічого не відповідала.

Вранці прокидатися було ризиковано. Якщо Альберт будив його вже одягнений у чисту сорочку й. краватку, все було гаразд: тоді він м,ав час

спокійно поснідати в Альбертовій кімнаті, не поспішав і міг ще раз проглянути з ним свої домашні завдання. Коли ж Альберт був ще не причесаний, не одягнений, заспаний, тоді треба було похапцем ковтати гарячу каву, а Альбертові так само швидко писати записку: "Вельмишановний пане Вімере, прошу вибачити, що хлопець сьогодні знову спізнився. Його мати поїхала, а я забув його вчасно збудити. Вибачте, будь ласка. З глибокою пошаною".

Погано було, як мати приводила гостей: тоді внизу лунав дурний сміх, що його чути було і з Альбертової кімнати, на Мартіна чекав неспокійний сон на величезному Альбертовому ліжку, а сам Альберт інколи не лягав спати і лише вранці між п'ятою і шостою годиною купався. Мартін чув шум води і хлюпання десь поруч, а потім засинав знову і був смертельно стомлений, коли Альберт його будив. На уроках він куняв, а по обіді, у винагороду, його водили в кіно, або в павільйон морозива, чи до Альбертової матері, у Бітенга н, ворота до Бігервальда. Там був ставок, у якому Глюм голіруч ловив рибу і потім відпускав її, кімната над корівнею, а на втоптаному лужку вони з Альбертом і Брілахом цілими годинами грали в футбол. Цілими годинами — аж поки потомляться й зголодніють: хотілося хліба, що його Альбертова мати пекла сама, і дядько Віль завжди казав:

— Намазуйте більше масла,— і мовчки хитав головою: — Ще більше масла! — І знову хитав головою: — Ще більше.

І там, за містом, Брілах часом сміявся, що з ним траплялося дуже рідко.

Було багато зупинок, між якими він міг заснути: Бі-тенган і батько, Блонді й "неморальний". Лопотюче гудіння вентилятора теж йому подобалося, бо воно свідчило: мати тут. Шурхіт сторінок, материн віддих, черкання сірника, короткий, ледь чутний ковток, коли вона пригублювала склянку з вином,— і незрозуміла тяга: вентилятор уже вимкнено, а дим усе тягнеться до нього. І Мартін западав у сон десь між Гезелером і "Коли, господи, ти пам'ятатимеш усі гріхи наші..."

Найкраще було в Бітенгані, де Альбертова мати тримала ресторан для туристів. Вона пекла все сама, навіть хліб: просто тому, що любила пекти. Мартін із Брілахом теж могли в Бітенгані робити все, що заманеться: вудити рибу, ходити в Брерталь, плавати на човні або цілими годинами грати у футбол за будинком. Ставок тягся в глиб лісу, і їх здебільшого супроводив туди Альбертів дядько Віль, брат Альбертової матері. Віль із вимого малку хворів. Хвороба його мала дивну назву: "Нічна пітнявість", з якої бабуса й Глюм завжди сміялися; навіть Больда хихотіла, коли чула те слово. Вілеві було вже під шістдесят, а як він мав десять років, мати одного разу знайшла його в ліжку геть спітнілого. Другого дня він був знов упрілий, і стурбована мати побігла з ним до лікаря, бо за якимись дивними переказами нічна пітнявість — певна ознака сухот. Проте легені в малого Віля виявились цілком здоровими, він був лише, як сказав лікар, трохи слабкий, трохи нервовий. Той самий лікар — він уже сорок років лежав на приміському кладовищі — п'ятдесят років тому сказав: "Хлопця треба берегти".

І Віля берегли ціле життя. "Трохи слабкий, трохи нервовий" — усе це стало ніби рентою, яку йому сплачувала родина. Мартін і Брілах за деякий час звикли вранці мацати себе за чоло, а дорогою до школи ділитися наслідками. Виявилося, що їхні лоби інколи також бувають мокрі. Особливо часто й рясно пітнів ночами Брілах, але його від самого народження ніхто жодного дня не беріг.

Він народився, коли на місто, на вулицю, а нарешті й на будинок, де в підвалі його мати корчилася в потугах, падали бомби. Матір поклали на брудне ліжко, замащене ваксою, що її в армії видають солдатам. Голова її опинилася на тому місці, де якийсь солдат примостив чоботи. Скоріше дух риб'ячого лою, аніж тяжкий стан, викликав у неї нудоту. Хтось поклав їй під голову брудного рушника, і вона відчула запах солдатського мила. Від тих сурогатних пахощів їй полегшало, і вона заплакала. Ледве чутний залишок брудно-солодкого запаху в рушнику видався їй чимось надзвичайно дорогим.

у Коли почались потуги, їй допомогли. Вона блювала їйросто на ноги тим, хто стояв біля неї. Найкращою і найспокійнішою помічницею виявилася чотирнадцятирічна дівчинка, що скип'ятила на спиртівці воду, стерилізувала в ній ножиці й перерізала пуповину. Вона робила все так, як вчитала в книжці, що її не повинна була ще читати: спокійно, лагідно, напрочуд мужньо застосовувало те дівча знання, які брало ночами, коли батьки вже давно спали, із книжки з червоно-білими та жовтими малюнками. Вона перерізала пуповину стерилізованими швацькими ножицями своєї матері, яка недовірливо, але й захоплено стежила за доччиною роботою.

Коли тривога вщухла, вони почули далеке виття сирен, як звірі, заховавшись у лісовій гущавині, чують голоси мисливців; руїни будинку над головою зловісно приглушували його. Брілахова мати, яка залишилась у підвалі сама з чотирнадцятирічною помічницею, чула зойки інших, що не могли вибратись крізь завалений вихід.

— Як тебе звати? — спитала вона дівчинку, якої ще ніколи не бачила.

— Генрієтта Шадель,— відповіла та й дістала з кишені цілісінький брусок зеленого мила.

Пані Брілах попросила:

— Дай мені понюхати.

Вона понюхала мило й плакала зі щастя, а дівчина тим часом загортала в ковдру дитину.

В неї нічого не було, крім гаманця з грошима та продовольчими картками, брудного рушника, що його якийсь благодійник поклав під голову, і кількох фотографій чоловіка. На одній він був знятий ще до армії, в комбінезоні автослюсаря, усміхнений і дуже молодий; на другій — танкістом-єфрейтором, також усміхнений, на третій — у мундирі унтер-

офіцера із залізним хрестом другого ступеня і бойовою відзнакою, так само усміхнений, і на останній — вона отримала її вісім днів тому — уже в мундирі фельдфебеля із залізним хрестом обох ступенів і знову ж таки усміхнений.

Через десять днів після пологів її, не питаючи, хоче вона того чи ні, посадили у вагон і відправили на схід, а ще через два місяці в одному саксонському селі вона довідалася, що чоловік її загинув."

У вісімнадцять років вона вийшла заміж за гарного танкіста-єфрейтора, чиє тіло тепер тліло десь між Запоріжжям та Дніпропетровськом. А в двадцять один рік стала вдовою гарного фельдфебеля, мала тримісячну дитину, два рушники, два горщики, трохи грошей — і була вродлива.

Хлопчик, якого по батькові охрестили Генріхом, зростав у переконанні, що в матері завше повинні бути якісь дядьки.

Його перші кроки минули під знаком дядька, що звався Ерццм і носив брунатну форму: він належав до таємничої категорії дядьків і до такої самої таємничої категорії нацистів. З тими категоріями було не все гаразд — хлопець відчув це уже в чотири роки, але до кінця зрозуміти, в чім річ, не міг.

В кожному разі, дядька Еріха він ніколи не забував; у того була хвороба, яка називалась астмою, і в Генрі-ховій пам'яті назавжди залишились стогін та охкання вночі, жалібний крик: "Дихати нічим!", змочені оцтом хусточки, дух камфори та ще чай, що теж пахнув якимось чуднб. Одна річ, що належала дядькові Еріхові, прибула разом із ними на батьківщину — запальничка. Еріх лишився в Саксонії, але запальничка перекочувала з ними, і запахи також збереглися в Генріховій пам'яті.

Потім з'явився новий дядько, від якого залишилися в пам'яті два запахи: віргінських сигарет і мокрого гіпсу. Він мав ще й інші, побічні

запахи: розтопленого на сковороді маргарину та смаженої картоплі. Цей дядько — його звали Герт — був не такий далекий і таємничий, як Еріх, що залишився в Саксонії. Герт мостив плитами дороги, тому від нього і тхнуло завше мокрим гіпсом, рідким цементом. З Гертом було також пов'язане слово, яке він казав на кожному кроці і яке потім, коли Герт пішов від них, міцно ввійшло в материн ужиток — слово л а й н о. Дивно: це слово мати сама вживала, а їйому казати не дозволяла. Крім4 запахів і слова, Герт залишив на згадку ще одну річ: ручного годинника, що його він подарував матері, військового ручного годинника на вісімнадцяти каменях — загадкова ознака якості.

Генріхові Брілахові тоді було п'ять з половиною років, а він уже заробляв собі й матері на їжу, закупаючи численним мешканцям свого будинку провізію на чорному ринку. Озброєний грошима й доброю пам'яттю, гарненький хлопчик, схожий на свого батька, о дванадцятій годині йшов на ринок і діставав усе, що тільки можна було дістати,— хліб, тютюн, цигарки, каву, солодоші, а інколи навіть винятково коштовні речі: маргарин, масло та електричні лампочки. Коли треба було придбати щось надто цінне й велике, Генріх був мешканцям будинку за провідника, тому що на чорному ринку він знав кожного, хто й чим торгує. Серед спекулянтів хлопець користувався певним табу: того, хто його обдурював і був спійманий на цьому, нещадно бойкотували, і він мусив переносити свою торгівлю десь у інший район міста.

Генріхова пильність та кмітливість забезпечували йому не лише щоденний відсоток у перерахунку на хліб,, а й неабиякі знання з арифметики, що навіть у школі не один рік ще ставали йому в пригоді. Тільки в третьому класі задачі були якраз такі, які він на практиці вирішував ще до школи.

Скільки коштують дві восьмینی фунта, кави, якщо кіло коштує тридцять дві марки?

Саме життя вимагало, щоб він розв'язував такі задачі, бо випадали й важкі місяці, коли хліб доводилося купувати по п'ятдесят і по сто грамів,

тютюн — ще мізер-нішими порціями, а каву — на лоти. З такими малесенькими пайками треба добре знати дробі, щоб тебе не обдурили.

Герт зник раптово. В згадках лишилися його запахи: мокрий гіпс, віргінські сигарети, смажена на маргарині картопля з цибулею. А ще в спадок від нього зосталося слово л а й н о, що назавше ввійшло в материн ужиток, а також військовий ручний годинник.

Після того, як Герт раптово зник, мати плакала, не те що прощаючись із Еріхом — вона тоді й не скривилася,— а незабаром з'явився новий дядько на ім'я Карл. Цей відразу почав вимагати, щоб Генріх звав його батьком, хоч і не мав на те ніякого права. Карл був службовець міської управи і носив не старий кітель, як Герт, а справжній костюм і проголошував гучним голосом початок "нового життя".

У згадках Генріх називав його не інакше, як "Карл— нове життя", бо той проказував це щоденно безліч разів.

Карлові був властивий запах юшки, яку видавали службовцям міської управи на пільгових умовах. Юшка та — байдуже, як вона звалася і чи була масна чи солодка — завше пахла термосом і достатком. Карл щодня приносив у старому солдатському казанку половину своєї пайки додому, інколи більше, коли була його черга одержувати добавку,— Генріх так ніколи й не зрозумів як слід тієї пільги. І юшка, чи вона мала смак солодкого бісквітного борошна, чи вареного бичачого хвоста, завжди пахла термосом і все ж таки була чудова. Карл здебільшого ніс казанок у руці. На нього пошили бі^езентову торбинку, а дужку обплели сірими нитками з панчіх. Карл не міг носити юшку в портфелі, бо в трамваї завжди було тісно, юшка розхлюпувалася й замащувала портфель. Карл був привітний і скромний, але його поява мала тяжкі наслідки, бо він був такий самий суворий, як і скромний, і заборонив будь-які зв'язки з чорним ринком.

— Як службовець державної установи, я не можу дозволити... до того ж це призводить до занепаду моралі й народного господарства.

Карлова Суворість припала на важкі часи — був 1947 рік. Мізерним пайкам — а вони також не завжди були — і Карловій юшці годі було й рівнятися з Генрі-ховими щоденними заробітками.

Генріх спав у одній кімнаті з матір'ю і Карлом,— як раніше з матір'ю і дядьком Еріхом, потім із матір'ю і дядьком Гертом. Коли Карл із матір'ю, пригасивши світло, сідали до радіоприймача, він мусив відвертатися,— і тоді перед ним опинявся батьків знімок у формі танкіста-фельдфебеля, що його той прислав незадовго до смерті. Батьків знімок висів тут за всіх дядьків. Але навіть відвернувшись, хлопець чув Карліц шепіт та материне хихотіння, хоч і не розумів окремих слів. І за те хихотіння Генріх часом ненавидів її.

Пізніше між матір'ю і Карлом виникла суперечка з приводу якоїсь речі, про яку вони говорили просто "вона".

— Я спекаюсь її! — все казала мати.

— А я тобі не дозволю! — все казав дядько Карл. Аж згодом Генріх зрозумів, що то була за "вона".

Перш за все мати пішла до лікарні. Дядько Карл був роздратований і розгублений, але обмежився тим, що сказав Генріхові:

— Ти не винен.

Коридори в лікарні, що просякли запахом юшки, багато-багато жінок у великій залі, і мати — бліда, аж жовта, але усміхнена, хоч їй "так боліло". Карл похмуро стояв біля її ліжка.

— Між нами все скінчено, коли ти...

Знов таємнича "вона", і Карл пішов з дому, перш ніж мати повернулася з лікарні. Генріх п'ять днів жив під наглядом сусідки, яка зразу ж почала його посилати на чорний ринок. Там уже були нові люди, нові ціни, й ніхто більше не турбувався про те, обдурюють хлопця чи ні. Бількгагер, у якого він завжди купував хліб, сидів у в'язниці, і сивий дідусь, що торгував тютюном та солодощами, теж,— його спіймали на місці злочину: він хотів забити коня в своєму помешканні. Все на ринку змінилося — стало дорожче й гірше. І Генріх зраді н, коли мати повернулася з лікарні, бо сусідка цілий день нарікала, що вона дуже схудла, і розповідала йому про всілякі смачні речі; казкові оповідання про шоколад, м'ясо, пудинг і вершки спантеличували хлопця, бо він не мав про ті ласощі навіть уявлення.

Мати була тиха й задумлива, ласкавіша, ніж раніш. Вона пішла працювати на кухню, де варили юшку службовцям міської управи, і щодня одержувала трилітровий казанок юшки. Те, що в них залишалося, вони міняли на хліб і на тютюн. Вечорами мати сиділа з Генріхом біля приймача, тиха й задумлива, курила й хіба що казала зрідка:

— Всі чоловіки — боягузи.

Сусідка померла — сама снасть, сухий, чорний, ненажерливий кістяк. Поки була жива, то вважала за потрібне десять разів на день нагадувати, що колись важила понад центнер.

— Поглянь на мене, добре поглянь, я важила понад центнер, мене було рішю сто сімнадцять кілограмів... А подивись тепер — я важу всього сімдесят два.

Але що таке центнер? Ця міра ваги викликала в уяві лише мішки з картоплею, борошном або брикетом. Якраз центнер брикету вміщався в маленький візок, з яким він часто ходив до вагонів красти вугілля, — холодні ночі, і свисток того, хто сидів на чатах, видряпавшись на семафор, щоб дати знак, як надходити-ме поліцай. Візок був важкий,

коли на нього навантажували центнер,— а сусідка важила колись іще більше.

Тепер вона померла, на могилу поклали айстри, проспівали "Dies irae, dies illa" !, а як родичі забирали меблі, то загубили на сходах фотографію: великий поруділий знімок, на якому сусідка стояла перед будинком із

1 День гніву, день той (лат.) — початок поминальної католицької меси.

табличкою: "Вілла Елізабет". Ззаду—виноградник, грот із вулканічного каменю, в якому фаянсові гноми бавляться візочками, а спереду сусідка, білява й огрядна. Зверху у вікні чоловік палить люльку, а через усю передню стіну напис: "Вілла Елізабет". Власне, так і мало бути, сусідку ж бо звали Елізабет.

У звільненій кімнаті поселився чоловік, якого звали Лео і який ходив у формі трамвайного кондуктора: голубий кашкет із червоною околичкою, а ще те, що він називав своєю "збруєю",— торба з численними ремінцями, дерев'яна скринька на квитки, губка в алюмінієвій коробці і щипці — проколювати квитки. Обличчя в Лео було неприємне: червоне, чисто виголене. Він завжди щось насвистував і ніколи не вимикав радіо. До нього приходили жінки в кондукторській формі, сміялись і танцювали. Часто звідти чути було вигуки:

— На здоров'я вам!

Жінка, яка важила колись понад центнер і після якої залишилась фотографія "Вілла Елізабет", була тиха, а Лео — аж надто галасливий. Він став основним покупцем юшки, за яку розраховувався цигарками. Лео завжди докладно визначав ціну за юшку: 'за солодку він платив найдорожче.

Одного вечора, коли Лео приніс тютюн і одержав за нього юшку, він раптом поставив горщик на стіл, подивився, усміхнувшись, на матір і сказав:

— Гляньте, що тепер танцюють. Ви взагалі танцювали останні роки?

І протанцював щось божевільне: високо закидав ноги, розмахував руками та ще й химерно вищав. Мати засміялася:

— Ні, я давно вже не танцювала.

— Але повинні танцювати,— сказав Лео.— Спро: буємо разом.

Він замуликав якусь мелодію, взяв матір під руку, стяг її з стільця й почав танцювати з нею. Обличчя в матері зразу змінилося: вона раптом усміхнулася дуже привітно й ніби набагато помолодшала.

— Ех,— зітхнула вона,— колись я часто ходила на танці.

— Ходімо зі мною, я маю абонемент у танцклубі,— сказав Лео.— Ви чудово танцюєте.

Мати справді пішла до танцклубу, і Лео став дядьком Лео, і знову зайшла мова про "неї". Генріх уважно прислухався й скоро довідався, що цього разу ролі помінялися. Тепер мати казала те, що раніше Карл:

— Я хочу, щоб вона лишилася. А Лео — те, що раніше мати:

— А я не хочу.

На той час Генріх був уже в другому класі й добре знав, що означало "вона". Він довідався від Мартіна, а той у свою чергу від дядька Альберта, що як жінки живуть із чоловіками, то народжуються діти, отже, напевне

мова йшла про дитину, треба було тільки підставити "дитина" замість "вона".

— Я хочу, щоб дитина лишилася,— казала мати.

— А я не хочу, — перечив дядько Лео.

— Я спекаюсь дитини,— казала мати Карлові.

— А я тобі не дозволю! — заперечував Карл.

Що мати жила з Карлом, Генріх ще тоді добре розумів, хоч мав на думці не те слово. Виявляється, можна спекатись дітей. Тоді вона вчинила саме так, і через те Карл пішов від них. А він був не найгірший із дядьків.

"Вона", дитина, знайшлася, і Лео погрожував:

— Я віднесу її в притулок, коли ти через неї кинеш роботу.

Але мати все ж таки мусила кинути роботу, бо службовцям міської управи перестали видавати юшку. Згодом не стало й чорного ринку. Нікому не треба було юшки, з'явилися нові, повноцінні гроші, а в крамницях продавалися речі, яких досі не можна було дістати й на чорному ринку.

Мати плакала, а "вона" була малесенька і звалася Вільмою, як і мати; Лео лютував, аж поки мати знайшла роботу в пекаря.

Прийшов дядько Альберт і запропонував матері грошей, мати не взяла їх, і дядько Лео кричав на неї, а дядько Альберт кричав на Лео.

Дядькові Лео притаманний був запах туалетної води. Обличчя в нього було червоне, через те, що він надто дбав про його чистоту, а чуб — чорний, як смола; Лео багато часу гаяв на свої нігті, а під кондукторською формою завше носив жовтий шарф.

А ще він був скупий: ніколи не тратив грошей на дітей і відрізнявся цим від Мартінових дядьків Віля та Альберта, що були дуже щедрі. Віль був зовсім інший дядько, ніж Лео, а Лео, в свою чергу, інший, ніж Альберт. Поступово утворювались категорії дядьків: Віль був справжній дядько, Лео — такий, як Еріх, Герт і Карл: дядьки, що жили з матір'ю. А от Альберт був ще інший дядько, ніж Віль і Лео: не справжній, як Віль, що його можна назвати навіть дідусем, але й не той, що живе з матір'ю.

Батько ж був лише знімком на стіні: усміхнений фельдфебель, знятий десять років тому. Якщо спочатку він здавався Генріхові надто старим, та тепер навпаки — молодим, усе ближчим до нього: хлопець поволі доростав до батькового віку. Тепер батько лише трохи більше ніж удвічі старший за нього, а колись був старший учетверо, вп'ятеро. Поряд із батьковим знімком висить материн: їй було ще тільки вісімнадцять років, наче дівчинка, що йде до першого причастя. Дядько Віль був майже шестеро старший за Генріха, і все ж порівняно з ним Генріх почував себе дорослим і досвідченим, мудрим і стомленим. І приймав його дружбу, як дружбу дитини, як пестощі своєї маленької сестри, що так швидко підростала. Генріх глядів їй, давав пляшку з молоком, підігрівав кашу, бо після дванадцятої мати йшла на роботу, а Лео нічого не хотів робити для дитини.

— Я вам не нянька!

Генріх навчився навіть купати Вільму, садовити її на горщик і брав з собою, коли йшов до крамниці або ввечері зустрічав матір біля пекарні.

Зовсім інший, ніж Віль, був Мартінів дядько Альберт. Він знав, що таке гроші, і хоч сам мав їх, проте розумів, як страшно, коли дорожчає хліб і

підскакує ціна на маргарин. Генріх хотів би мати такого дядька. Це не той дядько, що живе з матір'ю, і не Віль, з. яким щонайбільше можна гратися та гуляти. Віль добрий, але з ним годі було говорити, не те що з дядьком Альбертом, хоч у того й були гроші.

Генріх любив туди ходити з різних причин; головним чином задля дядька Альберта, а вже потім задля Мартіна, бо в усьому, що стосувалося грошей, той був однаково, що дядько Віль. Любив він і бабусю, хоч вона була й дивачка. А ще ходив туди задля футболу й ласощів із холодильника, і взагалі добре було залишити

Більму у візочку в садку, грати собі в футбол і годинами не бачити дядька Лео.

Страшно було тільки дивитися, як там ставляться до грошей. Йому все давали, обходилися з ним ласкаво, а однак він мав якесь невиразне почуття, що це колись скінчиться погано, і то не тільки через гроші.

Були речі, не пов'язані з грошима: хоч би різниця між дядьком Лео і дядьком Альбертом, або різниця між тим, як ужахнувся Мартін, почувши слово, що його Ген-ріхова мати сказала пекареві, і тим, як сам Генріх лише трохи злякався, почувши його вперше від матері. Доти він чув його тільки від Лео та якоїсь кондукторки. Йому те слово здавалося огидним, неприємним, але воно не перелякало його так, як Мартіна. То була різниця, тільки частково залежна від грошей, різниця, яку знав лише дядько Альберт: він чудово розумів, що не може бути надто добрий до Генріха.

III

Вона вже кілька хвилин відчувала, що якийсь тип ззаду вперто дивиться на неї, певний свого успіху. Дивитися можна по-різному,— вона могла навіть відчути на собі гарячий погляд сором'язливого закоханця. Але цей, переконаний, що перед ним ніяка жінка не встоїть, у погляді

немає навіть сліду меланхолії, і вона з півхвилини намагалася уявити собі, який він — чорнявий, елегантний, трохи сноб; мабуть, уже побився об заклад: "Десять проти одного, що через три тижні я спатиму з нею".

. Їй, такій стомленій, не важко було зовсім ігнорувати невідомого залицяльника: вона заздалегідь раділа, що проведе суботу й неділю з Альбертом і хлопцем у Бі-тенгані, в Альбертової матері. Вже осінь, і там, мабуть, небагато людей. Приємно слухати, як Альберт із Глю-мом та Вілем розмовляють про всілякі принади на рибу, крім того, вона набере книжок і читатиме, поки діти — Мартін та його шкільний товариш — гратимуть у футбол, чи, може, дасться на Глюмову намову, піде з ним на ставок вудити рибу й слухатиме, яку принаду краще брати та як її настромляти, як вибирати вудку та яке треба мати величезне терпіння. Вона й далі відчувала на собі той погляд, а водночас її присипляв Шурбігелів голос: завжди, коли влаштовували яку-небудь інтелектуальну доповідь, її робив Шурбігель. Вона ненавиділа Шурбігеля й жалкувала, що прийняла запрошення. Набагато краще було б піти з Мартіном у кіно, потім попоїсти морозива, переглянути, попиваючи каву, вечірню газету, поки Мартін розважатиметься, вибираючи платівки, що їх послужливо розкладе перед ним кельнерка. А тепер її вже помітили кілька знайомих, і вечір напевне знову буде втрачений: її чекають наспіх приготовлені бутерброди, відкорковані пляшки, кава — "Чи, може, волієте чаю?" — сигарети і закам'яніле Аль-бертове обличчя, як завше, коли йому доводиться розважати її гостей та розповідати про її чоловіка.

Вже пізно. Саме виступає Шурбігель, потім патер Віліброрд почне знайомити її з чужими людьми, а тоді, мабуть, з'явиться й невідомий залицяльник, чий погляд настирливо, як світло лампи, лягає на її потилицю. Найкраще було б задрімати і хоч трохи перебити сон.

Вона завжди робила те, чого не хотіла, і зовсім не тому, що була шаноблива чи прагнула додати слави своєму загиблому чоловікові, і не тому, що їй хотілось познайомитися з цікавими людьми. То було таке почуття, наче пливеш річкою і кортить здатися на течію, а вона підхоплює тебе й несе туди, де все якоюсь мірою позбавлене глузду:

дивитися уривки з поганих фільмів, невдало зняті сцени з посередніми артистами й поганим освітленням і мріяти. Вона відчайдушно боролася з утомою, навіть випросталась і почала слухати Шурбігеля, хоч давно вже була кинула. Спрямований на неї десь ззаду настирливий погляд також стомлював її, бо треба було напружуватись, аби не обернутись, а обертатись не хотілося: вона знала вже, що то за тип, навіть не подивившись на нього. Інтелектуальні шукачі легких пригод викликали в неї огиду. Своє життя, обмежене лише рефlekсами та ницими почуттями, вони провадили на взірець літературних героїв, вагаючись між Сартром і Клоделем. Вони мріяли про такі готельні кімнати, як у тих фільмах, що йдуть на пізніх сеансах в особливих кінотеатрах: фільми з тьмяним освітленням, із вишуканим діалогом, "не багаті на події, але прецікаві", в супроводі органної музики на смак екзистенціалістів: блідий чоловік схилився над блідою жінкою, а тим часом сигарета — о ефекти оптики! — тліє на краю нічного столика, і над нею здіймаються кучеряві хмари диму. "Ми погано робимо, але не можемо інакше". Світло гасне, і в згустілому мороці видно лише, як над сигаретою на краю нічного столика здіймаються кільця диму, потім екран тьмяніє і відбувається неминуче.

Що більше пізнавала вона таких кавалерів, то дужче кохала свого чоловіка і насправді, хоч і мала славу легковажної жінки, за ці десять років жодного разу ні з ким не спала. Рай був інший, почуття його були такі самі щирі, як і його наївність.

Шурбігелів голос помалу заколихував її, і вона забула на мить про впертий, спрямований у її потилицю погляд незнайомого.

Шурбігель був високий і огрядний, і з кожною доповіддю його обличчя набувало ще меланхолійнішого вигляду, а він робив багато доповідей. І кожна додавала йому ваги — і духовної, і тілесної. Неллі він завжди здавався надзвичайно ерудованою, надзвичайно сумною повітряною кулею, що все більше надимається, ось-ось має тріснути, і тоді від неї нічого не залишиться, крім жмені сконцентрованої, смердючої нудьги.

Його тема була чисто шурбігелівська: "Ставлення творчої одиниці до церкви та до держави в добу техніки". Голос приємний: єлейно-інтелігентний, тремтячий з таємної чутливості, повний безмежного смутку. Йому було сорок три роки. Прихильників він мав багато, а ворогів мало, але тим ворогам пощастило витягти на світ божий з надрів поганенької університетської бібліотеки десь у Середній Німеччині докторську дисертацію Шурбігеля, написану 1934 року, яка називалась "Образ фюрера в сучасній ліриці". Тому Шурбігель кожен свою доповідь починав із зауваження про молодих крикунів, песимістів, що граються в сектантство, єретиків, що самі себе батожать, неспроможних зрозуміти перехід в іншу віру духовно досягної людини. Але й про своїх ворогів він завжди говорив приязним тоном і застосовував проти них зброю, що доводила їх до шаленства, бо проти неї вони були безсилі,— Шурбігель прощав ворогам своїм, він прощав усім усе. Його рухи під час доповіді нагадували жести послужливого перукаря, що думав тільки про благо свого клієнта: наче не доповідь робив, а прикладав своїм уявним друзям і ворогам гарячі компреси, скроплював їх запашними заспокійливими есенціями, робив масаж шкіри на голові, обмахував, щедро охолоджував, а потім довго й густо намілював надзвичайно запашним, надзвичайно коштовним милом — а тим часом його медовий голос виповідав надзвичайно мудрі думки. Шурбігель був песиміст, але не безнадійний. У рівномірно мудрому потоці його промов спливали, мов осяйні дороговкази, такі слова, як "обранці", "катакомби", "відчай",— а він тим часом наділяв уявних клієнтів своєї перукарні незнаними досі розкошами: делікатною поведінкою, гарячими, теплими та холодними компресами, всілякими мастями; ніби ущаслилював слухачів усіма благами, що прикрашали преїскурант першорядної перукарні.

Шурбігель виріс у перукарні на околиці міста. "Надзвичайно обдаровану дитину" рано відкрили і почали опікувати, та опецькуватий хлопчик ніколи не міг забути чарівну меланхолію брудної батькової перукарні: клацання ножиць, блиск нікелю в сірих сутінках, тихе дзижчання електричної машинки, спокійну балаканину, приємну суміш запахів різноманітних гатунків мила, вологий пил розбризкуваних парфумів, брязчання монет у касі, пакуночки, що їх нишком вручали

клієнтам, стяжки, на яких повільно висихала піна з мила і біляві та руді волосини опинялися ніби в загуслому цукрі, а ще — дві теплі й темні дерев'яні кабінки, що в них працювала мати: штучне світло, тютюновий дим та інтимні розмови на жіночі теми, що їх жалібно провадили клієнтки. Коли в перукарні нікого не було, лагідний, завжди меланхолійний батько заходив до задньої кімнати, викурював сигарету й ганяв сина по завданих додому латинських словах. Саме тут вухо Шурбігелеве ставало чутке, а душа сумна. Батько ніколи не навчився ставити де треба наголоси в латинських словах, а тому вперто казав *genus*¹ замість *genus*, *ancilla*² замість *ap-cilla*, а коли син, не готуючись, відмінював *tithenii*³, на обличчі в батька з'являлася дурнувата посмішка, бо асоціації в нього були завжди ниці.

1 Рід (лат.).

2 Служниця (лат.).

8 Я кладу (грецьк.).

Тепер Шурбігель давав можливість своїм слухачам натішитись таємничою мастю, делікатно натирав їм вуха, чола й щоки, потім швидким рухом скинув з них простирadlo, легенько вклонився, зібрав свої нотатки і, покірно, безпорадно всміхаючись, зійшов з помосту. Залунали одностайні, тривалі, але приглушені оплески, такі, як хотів Шурбігель: він не любив гучного плескання. Праву руку він тримав у кишені, граючись бляшаною коробочкою з глютаміновими цукерками: їхній добре чутний, але пристойний брязкіт заспокоїв Шурбігеля, і він, усміхаючись, потис руку патерові Вілі-брордові, що прошепотів йому:

— Чудово, просто чудово!

Шурбігель попрощався, бо поспішав на відкриття виставки "Південнобаварської групи". Він був фахівець із сучасного малярства, сучасної музики, сучасної лірики. І любив найважчі теми, бо вони давали

змогу висловити сміливі думки, випробувати ризиковані тлумачення. Сміливості в Шурбігеля було не менше, ніж доброзичливості,— він найрадше хвалив прилюдно тих, кого вважав за своїх ворогів, і найрадше знаходив вади у своїх друзів. Хіба що зрідка хвалив якогось приятеля і цим здобув славу непідкупного. Шурбігель був непідкупний, і хоч мав ворогів, проте сам не був нікому ворогом.

Після війни (тут як приклад часто згадувано Савла) Шурбігель відкрив надзвичайну принадність релігії. На превеликий подив своїх друзів, він став католиком і почав відкривати католицьких митців. На своє щастя, він мав велику заслугу, на яку щоразу "міг посилатися,— відкрив більше ніж десять років тому талант Раймунда Баха, якого вже тоді називав найбільшим ліриком свого покоління. Бувши редактором великої нацистської газети, він назвав Баха, почав друкувати й таким чином здобув право — тут навіть його вороги нічого не могли сказати — кожную доповідь про сучасну лірику починати словами: "Коли я 1935 року перший надрукував вірш нашого поета Баха, який потім загинув в Росії, я знав, що в нашій ліриці починається нова ера".

Тією публікацією він здобув також право називати Неллу "дорогою Неллою", і вона не могла нічого вдіяти, хоч знала, що Рай так само ненавидів Шурбігеля, як ненавидить його тепер вона. Він здобув право раз на три місяці приходити ввечері до неї на чай і на вино, прихопивши з собою цілий гурт недбало вбраних молодиків,— і принаймні раз на півроку де-небудь прилаштовував чергову фотографію з написом: "Вдова поета з людиною, що відкрила її чоловіка".

Нелла полегшено зітхнула, коли Шурбігель зник. Вона ненавиділа його, але водночас і потішалася з нього. Тепер, коли оплески затихли і вона зовсім прокинулась, то відчула, що той погляд спрямований уже їй не в потилицю, а просто в обличчя. Нелла звела очі й побачила того, хто так уперто намагався скорити її. Він разом з патером Вілібрордом підходив до неї—молодий, одягнений, всупереч моді, дуже скромно: темно-сірий костюм, охайно пов'язана краватка. Обличчя теж досить приємне: така розумна іронія буває в редакторів, що перейшли від

політики на культуру. Якраз патерові Вілібрордові з його наївністю властиво брати поважно таких людей, як Шурбігель, і знайомити її з такими людьми, як цей молодик, що поволі наближався до неї.

Він був чорнявий, як вона собі й уявляла, але не схожий на інтелігентного шукача легких пригод, як їй щойно думалося. Щоб ще дужче збентежити його, Нелла, знов усміхнулась: чи він також піймається на цю гру м'язів на її обличчі? Піймавсь. Коли він уклонився, Нелла побачила чорний густий чуб, розчесаний на рівний проділ.

— Пан Гезелер,— мовив, усміхаючись, патер Вілі-брорд,— працює над антологією ліричної поезії і хотів би порадитися з тобою, люба Нелло, які саме Раєві вірші слід відібрати.

— Як? — перепитала вона.— Як ваше прізвище? — І прочитала з його обличчя, що її переляк він зрозумів як зворушення.

Літо на Україні, землянка, лейтенантик, що послав Рая на певну смерть. Чи не по цій смаглявій, бездоганно виголеній щоці дав ляпаса Альберт десять років тому?

"...Я дав йому такого ляпаса, що якось мить ще бачив на його смаглявій щоці сліди своїх пальців, і заплатив за те шістьма місяцями арешту в одеській військовій в'язниці". Пильні, трохи злякані очі, що вже щось відчували, перервана нитка життя — Раєвого, мого й дитини — через дурну впертість чорнявого лейтенанта, що наполягав на виконанні свого наказу. Три чверті чудового фільму знято, намотано вже на шпулю, лишилося тільки ввімкнути апарат — і раптом плівку перервано, викинуто до комірчини, звідки її треба діставати шматками... Мрії, що мали стати дійсністю. Головного героя викинули, а решту — її, хлопчика та Альберта — присилювали грати новий, партацький фільм. Тільки на дві години режисер ввів у дію мізерного, але запеклого начальника, і той зумів споганити кінець. Геть головного героя! Чи не цей нездара, що так

уперто намагається сприйняти її збентеження за закоханість, скалічив життя їй, Альбертові, хлопчикові та бабусі?

О невеличкий, гарненький, інтелігентний нездаро з сторожким поглядом, видавцю антологій, якщо це ти — мені здається, ти занадто молодий, — та коли це справді ти, тоді бути тобі головним героєм у третій частині і не минути мелодраматичного кінця... Міфічна постать в уявленні мого сина, страшна людина в бабусиній пам'яті, заплямована ненавистю, що неухильно накопичувалася протягом десяти років,—у тебе ще голова піде обертом, як оце в мене.

— Гезелер,— усміхаючись, сказав він.

— Пан Гезелер уже два тижні провадить літературний відділ у "Віснику"... Тобі недобре, люба Нелло?

— Так, мені недобре.

— Вам треба трохи підкріпитися. Дозвольте запропонувати вам кави?

— Гаразд, — погодилась вона.

— Ви підете з нами, патере?

— Піду.

Та їй довелося ще потиснути руку Трімборнові, привітатися з пані Мезевіц... Вона чула, як хтось мурмотів: "Наша люба Нелла старішає", і водночас міркувала: чи не зателефонувати Альбертові й не попросити його зайти сюди. Альберт пізнав би його, і вона б уникнула неприємного допиту. Нелла була майже певна, що це він, хоч усе начебто свідчило навпаки. На вигляд йому здавалося років двадцять п'ять, та могло бути й двадцять вісім. Отже, тоді він мав щонайбільше вісімнадцять.

— Я вже хотів писати вам,— сказав Гезелер, коли вони спускалися сходами.

— То був би марний захід,— відповіла вона.

Гезелер поглянув на неї, і його безглуздо-ображений вигляд ще дужче роздратував її.

— * Я вже десять років не читаю листів, викидаю їх нерозпечатані в кошик на сміття.

Біля дверей вона зупинилась, подала руку, лише патерові й сказала:

— Ні, я піду, бо погано себе почуваю... Зателефонуйте мені, коли хочете, але не називайте свого прізвища. Чуєте — не називайте свого прізвища...

— Що сталося, люба Нелло?

— Нічого,— відповіла вона, — просто я дуже стомилася.

— Нам хотілося б, щоб ти наступної неділі завітала в Брерніх, пан Гезелер робитиме там доповідь...

— Зателефонуйте мені, як захочете, — мовила вона ще раз і швидко пішла геть.

Нарешті район, освітлений яскравими ліхтарями, лишився позаду, і Нелла звернула в темну вулицю, де містився павільйон морозива Луїджі.

Тут вона сотні разів сиділа з Раєм, і тут було найкраще ліпити фільм, уривки, що давно стали снами, намотувати їх на шпульку. Потім вимкнути

світло, натиснути кнопку — і в мозку спалахне сон, що мав стати дійсністю.

Луїджі всміхнувся їй і миттю схопив платівку, яку завжди ставив, коли приходила Нелла: дика, примітивно сентиментальна мелодія, виснажлива й зворушлива.

Нелла сторожко чекала на те місце, де мелодія уривалась і, гуркочучи, падала десь у безмежно глибоку прірву, а тим часом уперто крутила першу частину фільму, ту, що не була сном.

Тут починався фільм, тут, де відтоді мало що змінилось,— так само в причілок над вітриною вмурований був у стіну строкатий півень із різнобарвних скалок, зелених, як моріжок, червоних, як гранат, жовтих, як прапорці на вагонах із боєприпасами, чорних, як вугілля; а в дзьобі півень тримав вивіску з білого як сніг скла, таку завбільшки, як чотири цеглини, і на ній червоними літерами написано: "Генель, 144 гатунки морозива". Півень давно вже знову набрав свого колишнього вигляду і кидав різнобарвне проміння на обличчя присутніх і на все приміщення аж до найдальшого кутка, де сиділа Нелла. Рука її, забарвлена в жовтий мертвецький колір, лежала на столику так само, як і тоді: починалась перша частина. ^

...До її столика підійшов якийсь юнак, від нього на її руку впала темно-сіра тінь. І не встигла ще Нелла підвести очі, як він промовив:

— Скиньте цю куртку, вона вам не личить.

Потім став позад неї, спокійно підняв її руки, скинув куртку "Спілки гітлерівської молоді", шпурнув додолу, підштовхнувши ногою в куток, а сам сів поруч із Неллою.

— Звичайно, я повинен пояснити вам свій вчинок.— Вона й досі не бачила його, бо ще одна сіра тінь упала їй на руку, забарвлену в жовтий колір.— Не вдягайте ніколи більше тієї ганчірки, вона вам не пасує.

Потім вона танцювала біля прилавка, де було трохи вільного місця, з тим, що підійшов перший, і добре розгледіла його: на усміненому обличчі на диво поважні блакитні очі, що дивилися через її плече кудись у далечінь. Він танцював із нею так, наче був сам,— руки ледь торкалися її стану, легенькі руки, що їх вона пізніше, як він спав поруч із нею, часто клала собі на обличчя. Світлими ночами чуб його здавався вже не чорним, а попелястим, як світло, що доходило знадвору, і Нелла злякано прислухалася до його віддиху, який, навіть приклавши долоню йому до вуст, ледве можна було відчути.

Ту мить, коли темно-сіра тінь упала на її залляту жовтим світлом руку, почалося легке, не затьмарене нічим життя. Руда куртка так і залишилася в кутку павільйону...

Жовта пляма лежала на її руці, як і дванадцять років тому.

...Вірші їй подобались, бо написав їх він, але набагато важливіший був він сам, що так байдуже читав ті вірші. Для нього все було таке легке, таке зрозуміле. Навіть призов до армії, якого він боявся, пощастило відтягти, але залишився спогад про ті три дні, коли його били в казематі.

Похмурий, вогкий підвал, побудований 1876 року, в якому тепер спритний маленький француз розводить печериці: криваві плями на почорнілому вогкому бетоні, пиво і відриг п'яних штурмовиків, глухий спів, ніби з могили, блювотиння на стінах, на долівці, де тепер на кінському гною ростуть білі, хворобливі на вигляд гриби, а зверху, на даху каземату, тепер чудовий зелений моріжок, грядки з трояндами, там бавляться діти, а матері сидять з плетивом і раз по раз гукають: "Обережно!" та "Не дурій!"; пенсіонери похмуро натоптують тютюном люльки — і все це на два метри над тією темною могилою, де Рай і

Альберт три дні чекали смерті. Радісні батьки, що граються зі своїми нащадками в коней, садовлячи їх собі на шию, дідусі, що роздають діткам цукерки, водограї, вигуки: "Не підходь близько до води!" — а вранці старий сторож ходить і замітає сліди нічних забав молоді з передмістя: замащені помадою паперові серветки й написані до місяця гілочками на землі синоніми до слова "кохання". Дехто з пенсіонерів, старезні діди, що встають удосвіта, люблять приходити сюди влітку дуже рано, щоб поглянути на сторо-жеву здобич, перше ніж вона зникне в смітниці: стоять і хихотять із паперових серветок, замащених яскраво-червоною помадою.

Всі ми були колись молоді.

А під ними — могила, в якій тепер ростуть печериці, безліч білястих плям на рудуватому гною і жовтій соломі. Там уперше в їхньому місті був убитий єврей, Аб-салом Біліг, чорнявий веселий юнак із такими самими легкими руками, як і в Рая. Ніхто не вмів так гарно малювати, як Біліг. Він малював вартівні й штурмовиків: "німців до самих кісток"—і штурмовики — німці до самих кісток — розтоптали його там унизу, в могилі...

Нова платівка, данина маленького чорнявого бармена її білявій красі. Вона ледь пересунула по столі руку, туди, де падало світло від червоного пір'я на півневій шиї,— так лежала її рука через два роки, того дня, коли Рай розповів їй, що Абсалом Біліг вбито. Низенька худорлява єврейка, Абсаломова мати, телефонувала з Альбертової квартири в Ліссабон, у Мехіко-Сіті, викликала всі пароплавні лінії — і весь час міцно тримала за руку маленького Вільгельма Біліга, названого так на честь кайзера Вільгельма. І раптом несподіванка—в Ар-гентіні, в далекій Аргентіні, хтось узяв трубку і почав говорити з пані Біліг: віза, грошові перекази...

В Аргентіну відправлено бандероллю два номери "Фелькішер беобахтер", а в них — двадцять тисяч марок. Рай і Альберт стали працювати художниками на батьковій мармеладовій фабриці.

Тепер там ростуть печериці. Бавляться діти, матері кричать: "Обережно", "Не дурій" або "Не підходь так близько до води", коли б'є водограй; там цвітуть троянди, такі червоні, як її рука тепер, заллята світлом від червоного пір'я на шиї в півня, що править Генелеві за герб.

Фільм крутиться далі. Раєва рука важчає, віддих стає чутніший, він уже не сміється. Приходить листівка від пані Біліг: "Дуже дякую за вітання з дорогої батьківщини". Послано другу бандероль — два номери "Штюр-мера" з десятима тисячами марок. Альберт поїхав до Лондона, і звідти невдовзі прийшла звістка, що він одружився з шаленою і надзвичайно вродливою дівчиною, невгамовною і побожною. Рай залишився працювати художником і статистиком на батьковій фабриці. Як би розрекламувати наш новий сорт? Желе з полуниць фірми Гольштеге, смачне й дешеве.

Далі фільм крутиться під тьмяне світло від темно-синього пір'я з півнячого живота — буденні, спокійні, нудні картини, аж поки в Лондоні померла шалена, надзвичайно вродлива дівчина, і від Альберта цілими місяцями не було жодної звістки. Нелла писала Альбертові листи, якими той і зараз інколи їй дорікав: "Вернися, Рай перестав усміхатися, відколи ти поїхав..."

Фільм стає сірий і похмурий, мертвотне світло, напруження зростає. Вернувся Альберт, почалася війна: дух солдатських їдалень, переповнені готелі, в церквах — ревні молитви за батьківщину. Квартиру знайти неможливо, і вісім годин відпустки швидко минають, перше ніж кінчатся обійми; обійми на плюшевих канапах, на рудих тапчанах і на брудних ліжках дешевих кімнат на одну ніч — настав і їхній час; простирадла у ваксі з чобіт.

Хрипкий дзвінок і поганенький сніданок на світанку, а тим часом худа господиня вже ставить на вікно табличку: "К і м н а т а вільна". Втиснена між вікном та фіранкою картонна табличка і цинічна мудрість звідниці, що відповіла Раєві, здивованому такою високою ціною: "Тепер війна,

ліжок не вистачає, от вони й стали дорогі". Жінки боязко заходили до таких кімнат — вони вперше виконували

подружній обов'язок не на подружньому ложі, тому почували себе майже повіями, а все одно втішалися. Тут були зачаті першокласники 1946 року, худі рахітичні діти війни, які питатимуть учителя: "Чи небо—це чорний ринок, де все є?" Хрипкий дзвінок, залізні ліжка й тверді сінники, набиті морською травсію, що стануть метою бажань протягом двох тисяч воєнних ночей, аж поки будуть зачаті першокласники 1951 року.

Війна — завжди вдячна тема для сценариста, бо вона веде за собою таке незвичайне явище, як смерть, що зосереджує навколо себе дію, створює напруження, мов на туго натягнутому барабані,—лиш торкни пальцем, і він загучить.

Ще склянку лимонаду, Луїджі, тільки зовсім холодного, і якнайбільше додай до нього гіркоти з маленької зеленої пляшки; хай буде холодно й гірко, як під час прощання біля трамвайної зупинки або коло воріт казарми. Гірко, як від куряви, що здіймається з сінника у кімнатах на одну ніч; дрібна пудра, пристойний бруд, що сиплеться з щілин у стінах, тріщить під колесами десятого, восьмого чи п'ятого трамвая, коли той від'їжджає до казарми, де панує відчай. Холодно, як у кімнаті, з якої я виносила валізу, бо там уже почала розташовуватись інша: русява, простодушна й добродісна дружина фельдфебеля запасу; вестфальський діалект, розпакована ковбаса й перелякане обличчя — вона вирішила, що такі яскраві піжами носять тільки повії, хоч я була така сама законна дружина, як і вона; сонячного весняного дня нас повинчав мрійливий францисканець, бо Рай не хотів любощів до шлюбу. Не бійся, добродісна дружино фельдфебеля запасу. Жовта грудка масла в проолієному папері, червоне з сорому обличчя — ось-ось заплаче. По брудному столі котиться яйце. О фельдфебелю, який так гарно співав басом щонеділі в церковному хорі, що заподіяв ти своїй дружині? Бляхаре, що мав своє господарство з свиньми, коровами й курми, співав "Dies irae" на панахидах — для тебе спогадів про Верден через десять років якраз вистачило на оповідку за вранішнім кухлем пива — чесний

батьку чотирьох школярів, пречудовий басе, що як орган звучав у церковному хорі, що ти заподіяв своїй дружині? Цілу ніч вона ковтатиме гірку пилюку з сінника й вернеться додому, почувавши себе повією, а в лоні понесе першо-

2 Г. Бель

33

класника 1946 року, що залишиться сиротою, бо ти, веселий співаче і веселий оповідачу спогадів про Верден, залишишся лежати в пісках Сахари з уламком гранати в грудях — ти ж бо не лишень гарний бас, а й солдат, придатний до служби в тропіках. Заплакане червоне обличчя і яйце,, що, докотившись до краю стола, падає додолу, липкий білок, темнуватий жовток, розбита шкаралупа і така холодна й брудна кімната. Моя валіза майже порожня, в ній нема нічого, крім надто барвистої піжами й деякого туалетного дріб'язку, надто мало, аби переконати добродішну жінку, що я не повія. До того ж ще й книжка, на якій чітко написано: "Р о м а н". Мою обручку вона вважає лише невдалою спробою обдурити її. Свого першокласника 1946 року ти понесеш від бляхара, а я свого, 1947 року, — від поета, але це різниця дуже незначна.

Дякую, Луїджі, постав ще раз платівку, ти знаєш яку. Луїджі знає. Дика, примітивна мелодія, що в належну хвилину завмирає, стогнучи, падає в прірву, змовкає зовсім, а тоді з'являється знову. Лимонад такий холодний, як ті кімнати колись, і такий гіркий, як та курява; а на руку падає тепер блакитний промінь світла від пір'їн із півнячого хвоста.

Фільм крутиться далі з тим самим тьмяним освітленням, що так пасує до того настрою. *<Це створює атмосферу". Знову гіркий запах учбового майдану, багато солдатів уже нагороджено орденами, гроші течуть як вода, а квартири трапляються все рідше: десять тисяч солдатів, і з них до п'яти тисяч приїхали родичі, а в усьому селі є лише двісті кімнат, рахуючи й кухні, де на дерев'яних лавках матері понесуть

першокласників 1947 року, понесуть від нагороджених орденами батьків усюди, де лишень знайдеться місце: в траві на вигоні, на глиці під сосною, швидко падатимуть на землю, незважаючи на холод: надворі січень, а квартир далеко менше, ніж солдатів. Приїхало дві тисячі матерів і три тисячі дружин, три тисячі разів має десь відбутися неминуче, бо "природа вимагає свого", а вчителі 1947 року не хочуть стояти перед порожніми партами. Безпорадність і відчай в очах жінок і солдатів, аж поки начальникові гарнізону спадає рятівна думка: шість бараків на двісті сорок ліжок стоять порожні, а також цілий сьомий корпус казарми —там розміщено роту полкової артилерії^

але тепер вона на полігоні. А ще є підвали, стайні "з гарною чистою соломою, за яку, звісно, доведеться заплатити". Конфіскували клуні, реквізували автобуси, що ходили до сусідніх містечок кілометрів за двадцять. Начальник гарнізону порушив усі закони й постанови, бо дивізія готова була вирушати в невідому далечінь і необхідне мало ще раз відбутись, а то казарми 1961 року були б порожні. І першокласників 1947 року понесено: маленьких худих хлоп'ят, що їхнім першим громадянським вчинком стане крадіжка вугілля. Ті хлоп'ята якраз були придатні на таке: меткі й сухорляві, вони мерзли і рано довідались про ціну речей — швидко на вагон і скидай усе, що тільки можна скинути. О ви, маленькі злодюжки,— ви ще станете чесні, ви вже стали чесні, ви, понесені на канапах, на дерев'яних кухонних лавах, на казармених ліжках або в приміщенні під номером 56, де була розташована рота полкової артилерії, на свіжій соломі в стайні, на холодній землі в лісі, в сінях і в задніх кімнатах пивниць, де чесний господар віддавав своє житло погодинно до послуг подружніх пар: чого соромитися, всі ми люди.

Сигарет, Луїджі, і ще лимонаду, ще холоднішого, якщо можна, і більше долий гіркоти із зеленої пляшки.

Мій першокласник 1947 навчального року був також понесений того холодного січня, але не в задній кімнаті пивниці і не в дешевому номері на одну ніч — нам пощастило знайти чарівний приватний бордельчик, в якому проводив неділю якийсь промисловець; того тижня він не мав часу

відвідати своїх приятельок, і вони помирили з нудьги, поки він торгував гарматами. Маленький іграшковий будиночок на зеленому лужку серед ялин, двоє дівчат, що, добре розуміючи наше становище, пішли спати до однієї кімнати, а другу віддали нам. Медового кольору шпалери, медового кольору меблі, на стіні Курбе ("Оригінал?"—"А ви ж як думали!"), медового кольору телефон і сніданок разом з двома гарними, як намальованими, дівчатами, що чудово вміли сервувати стіл: підсмажені скибочки хліба, яйця, чай, овочевий сік, і все — навіть серветки — такого кольору, що, здавалось, аж пахло медом.

І раптом спалах, тріск — стрічка урвалася. Тьмяне мерехтіння, яскрава жовта пляма, ще чутно тихе торохтіння шпульки в кабіні, тоді вмикають світло, глядачі

2*

35

свистять, але свистять даремно — фільм, хоч був уже знятий весь, скінчився на першій частині.

Вона озирнулася, зітхнула і закурила, як завжди, коли йшла з кіно. Лимонад Луїджі став теплий, алкогольна гіркота вивітрилась, і він стратив смак, як дуже розведений вермут: ось яким фільмом замінили той колишній. Барвистий півень угорі, що кидає на її руку зелений промінь від пір'я на спині, майже такий самий, лише трохи яскравіші фарби, за прилавком інша людина, але 144 гатунки морозива так і залишились; а героєм фільму став той, кого вона понесла в будиночку медового кольору. І чи не з тією людиною вона щойно познайомилась, через яку урвалася стрічка?

Чи не надто ти молодий, щоб бути тим, кому вимолює помсту моя мати? Нелла відсунула склянку, встала, пройшла повз Луїджі і аж коло дверей згадала, що треба ще розрахуватися й усміхнутись йому: Луїджі з

сумною подякою сприйняв і гроші, й усмішку. Її часто несподівано поймала туга за сином, якого на кілька днів цілком забувала: так добре чути синів голос, відчувати його щок, знати, що він тут, торкатись легкої руки, вловлювати легкий віддих, впевнюватись, що він живе на світі.

Таксі швидко мчало її темними вулицями. Нелла крадькома збоку розглядала шоферове обличчя — спокійне, поважне, затінене дашком картуза.

— У вас є дружина? — раптом запитала вона, і темна голова, кивнувши, на мить повернулася до неї. Нелла побачила здивовану усмішку на поважному обличчі.

— А діти? — знову запитала вона.

— Є,— відповів шофер, і їй стало заздрісно. Раптом вона заплакала, і картина за шибкою, освітлена фарами, розпливлася у неї перед очима.

— Господи,— мовив шофер,— чого ви плачете?

— Я згадала про свого чоловіка,—відповіла Нелла.— Він загинув десять років тому.

Шофер вражено глянув на неї, тоді швидко відвернувся й знову став дивитися на дорогу, але праву руку зняв з керма й легенько погладив її по плечі. Він не сказав нічого, і це втішило Неллу. Вона озвалася сама:

— Тут поверніть праворуч і потім по Годлерштрасе до кінця.

У неї й далі все розпливалося перед очима. Лічильник цокав, невтомно нараховував пфеніг за пфенігом, і, легенько клацаючи, вгору вискакували все нові цифри. Нелла витерла сльози і в світлі фар побачила, що вже минула церкву. Вона думала про те, що її залицяльники стають усе менше схожі на Рая — бугаї з доладними

обличчями, що цілком поважно вимовляють такі слова, як "господарство", і навіть без найменшої іронії кидаються такими, як "народ", "відбудова", "прийдешнє", дужі чоловічі руки, що міцно стискають шийку пляшки з шампанським, руки з великим прийдешнім і без прийдешнього, жорстокі руки нездар, позбавлених гумору й напакованих усілякими дурницями. Поряд із ними кожний дрібний шахрай був майже поетом, поки не капітулював у в'язниці.

Шофер легенько торкнувся її плеча, і з останнім поштовхом лічильник викинув ще одну цифру. Нелла дала рому гроші, багато грошей; він усміхнувся, вискочив з машини й оббіг, щоб відчинити їй дверці. Але вона вже вийшла сама й побачила, що будинок зовсім темний: навіть Глюмове вікно не світилось, і в садок не падав, як завжди, сніп променів із матеріної кімнати. В дверях була записка. Вона змогла її прочитати, аж як увійшла в передпокій і ввімкнула світло: "Ми всі пішли в кіно". "Всі" було чотири рази підкреслене.

Нелла вимкнула світло і лишилась сидіти в передпокої, під Раєвим портретом. Портрет був намальований двадцять років тому. Усміхнений юнак пише вірша на коробці з-під макаронів. Абсалом Біліг чітко вималював на коробці: "Яєчні макарони Бамбергера". Рай сміявся на цьому портреті і мав такий самий легковажний вигляд, як і в житті, а вірш із коробки й досі зберігся в архіві патера Віліброрда. Голубінь на портреті злиняла, зблякли рівні літери: "Яєчні макарони Бамбергера", давно отруєний газом і сам Бамбергер, що не встиг утекти з Німеччини, а Рай усміхався, як двадцять років тому. В сутінках він здавався живим. Нелла навіть розгледіла сувору, майже педантичну риску біля його вуст — то був педантизм, який велів йому щонайменше тричі на день проказувати: "Порядок". Саме той порядок він мав на увазі, коли хотів повінчатися з нею, перш ніж спати разом. Насилу здобуто від батька дозвіл на шлюб, пробубоніли вінчальну відправу над їхніми з'єднаними руками в сутінку францісканської церкви, з несмаком прибраної. Позаду двоє свідків — Альберт і Абсалом.

Задзвонив телефон і вернув її в царину, в яку вона найменше хотіла спускатися: в так звану дійсність. Дзвінок пролунав утретє, вчетвертє, аж поки вона поволі встала й пішла до Альбертової кімнати. І почула голос Гезелера, що не називав свого прізвища, а лише скромно питав:

— Хто біля телефону?

Нелла назвала своє ім'я, і він сказав:

— Я лише хотів довідатись, як ви себе почуваєте. Мені дуже шкода, що вам стало погано.

— Краще,— відповіла вона.— Вже краще. Я приїду на вечір.

— О, чудово! — зрадів він. — Я підвезу вас своєю машиною. Дозвольте?

— Гаразд, — погодилась вона.

— Заїхати по вас?

— Ні, ні, краще ми зустрінемося у місті. Але де?

— В п'ятницю, о дванадцятій, — сказав він,— на майдані біля Кредитного банку, там, де головна каса, о дванадцятій. Ви справді прийдете?

— Прийду,— відповіла вона й подумала: "Я вб'ю тебе, роздеру, знищу своєю страшною зброєю — усмішкою, а усміхатись мені не важко — легенький порух м'язів, механізм, який легко пустити в рух. Я маю більше боєприпасів, ніж ти мав до своїх кулеметів, і вони мені так само мало коштують, як тобі коштували твої".

— Так, я прийду,— сказала вона, повісила трубку й вернулась до передпокою.

IV

Зубний лікар відчинив двері до вітальні й сказав:

— Прошу, сідайте, пані Брілах.

Хлопець, десь такого віку, як її син, сидів біля рояля й неохоче бренькав.

— Вийди на хвильку,— сказав йому лікар.

Той миттю щез, залишивши розгорнутим нотного зошита на жовтавих клавішах. Вона глянула на заголовок і байдуже прочитала: "Етюд 54". Лікар, зітхнувши, сів до чорного письмового стола з мореного дуба, пошукав довгими пальцями в картотеці її карточку, відшпилював від неї якісь білі папірці, ще раз зітхнув і сказав:

— Тільки не лякайтеся. Я тут прикинув ціну.

Вона дивилася на картину, що висіла позад нього на стіні: "Ункель сонячного дня". Маляр зужив багато яскравої жовтої фарби, щоб надати Рейнові, виноградникам і гарненькому містечку сонячного вигляду, та все даремно: Ункель не здавався сонячним.

Лікар дістав із шухляди пачку тютюну, розірвав посріблену обгортку і, все ще зітхаючи, став повільно крутити товсту цигарку. Підсунув і їй тютюн та папір, але вона похитала головою і тихо мовила:

— Дякую.

Вона залюбки закурила б, але в роті боліло: лікар допіру змастив ясна чимось пекучим, вистукав зуби нікельованим молоточком, а тоді, похитуючи головою, почав міцно й швидко масувати ясна довгими, гарними пальцями — і все похитував головою.

Він поклав папірця перед собою, затягнувся й раптом сказав:

— Не лякайтесь: це буде коштувати тисячу двісті марок.

Вона втупила очі в "Ункель сонячного дня" і була надто стомлена, щоб лякатися: вона розраховувала на п'ятсот, шістсот марок, та якби він тепер сказав дві тисячі, то була б така сама примарна сума, як і тисячу двісті. П'ятдесят марок — уже багато, дуже багато грошей, а кожна сума понад півтори сотні була однаково недосяжна — байдуже, чи то двісті, чи дві тисячі. Лікар глибоко затягнувся — тютюн у нього був запашний, свіжий.

— Я міг би вставити їх за вісімсот, можливо, навіть за сімсот марок, але без гарантії. А так гарантую, що вони будуть на вигляд як справжні. Ви, певне, бачили зуби з дешевої пластмаси — вони мають синюватий відтінок.

Так, вона бачила їх і вважала, що вони огидні. Такі зуби були в Люди з кондитерської крамниці, й коли вона усміхалася, зуби полискували синяво — зразу видно було, що штучні.

— Зверніться з проханням в організацію соціального забезпечення або в касу громадської допомоги.

Може, вам пощастить там щось одержати. Я склав для вас два кошториси: один на вісімсот марок, бо як ви покажете їм дорожчий, то нічого не одержите. Якщо вам дуже пощастить, то одержите загалом марок із п'ятсот: тепер у багатьох випадають зуби. Скільки тоді ви змогли б платити щомісяця?

Вона ще й досі платила за Генріхову конфірмацію: вісім марок щотижня. Лео й так уже лаявся. Крім того, доведеться на якийсь час кинути роботу — не можна ж без зубів виходити на люди. Замкнеться в кімнаті, закутається і тільки ввечері з пов'язаною головою скрадатиметься до лікаря. Беззуба жінка має жахливий вигляд. Не можна буде пускати до кімнати нікого чужого, навіть Генріхові вона не покажеться. А про Лео вже годі й казати. Вирвати тринадцять зубів! Люда тоді вирвала лише шість і мала вигляд старезної баби.

— А крім того,— казав далі лікар,— я хотів би одержати принаймні триста марок завдатку, перше ніж почати роботу, та гроші з організації соціального забезпечення і з каси громадської допомоги, як тільки вам їх дадуть. Це була б уже майже половина... Ви вже змір* кували, скільки зможете платити щомісяця?

— Може, марок з двадцять,— стомлено озвалася вона.

— Боже мій, так ви й за рік не розрахуєтесь!

— Даремно й говорити. Я й завдатку не зможу дати.

— Але ж ви повинні вставити зуби, і то якнайшвидше,— мовив лікар.— Ви ще молода, гарна жінка, і чекати не можна, бо зуби стануть ще гірші, і все обійдеться дорожче.

Він не набагато старший за неї. І, видно, замолоду був гарний: темні очі й русяве волосся. Але обличчя мав стомлене, брезкле, і чуб уже порідшав.

— Я не можу,— тихо промовив він, мляво крутячи в руках кошторис,— не можу інакше. Я мушу за все заздалегідь заплатити: і за матеріал, і технікові. Я б залюбки зробив вам усе зараз, бо розумію, який це для вас жах.

Вона вірила йому: він зробив їй кілька уколів у ясна з ампул-зразків, нічого за них не порахувавши, і рука в нього була легка, спокійна і впевнена. Болючий був тільки укол у хворобливо м'яки ясна, і від рідини з ампули утворився твердий пухир, що дуже повільно розсмоктувався, та вже за півгодини вона почувала себе навдивовижу добре: веселою, молодою, здоровою.

— Ще б пак,— сказав лікар, коли вона розповіла йому про це,— адже це гормони й речовини, що їх бракує вашому організмові,— чудові ліки, зовсім нешкідливі, але дорогі, коли б вам їх довелось купувати.

Вона встала й застєбнула пальто. Говорила вона тихо, боячись, що заплаче. В роті ще так боліло, а безнадійно висока ціна була як смертний вирок: щонайбільше через два місяці в неї випадуть тринадцять зубів, і життю кінець. Лео найдужче в світі ненавидить погані зуби: в нього самого вони бездоганно білі, цілком здорові, він страх як дбає про них.

Застібаючи пальто, вона мурмотіла про себе назву хвороби, що звучала так само страшно, як смертельний діагноз: парадентоз.

— Я вам повідомлю,— сказала вона.

— Візьміть кошторис. Це справжній, а це той другий у трьох примірниках. Вам треба буде додати його до кожної заяви, а третій примірник лишіть собі, щоб не забути суму.

Лікар знову скрутив цигарку. Прийшла сестра, і він сказав їй:

— Покличте Бернгарда, хай грає.

Вона сховала кошториси в кишеню пальта.

— Не падайте духом,— сказав лікар і сумно всміхнувся — його усміх був такий сумний, як сонце над Ун-келем.

Лео вдома, а їй не хотілося його бачити. В нього такі блискучі, здорові зуби, і він уже кілька місяців бурчить, що в неї тхне з рота, і вона нічого не може вдіяти. Його тверді, чисті руки день у день обмацують її тіло, і очі в нього теж такі тверді й невблаганні, як і руки. Лео просто зарежоче, якщо вона попросить у нього грошей. Він дуже рідко дарує їй що-небудь — лише тоді, як надто вже розчулиться і має гроші.

На сходах було темно, порожньо й тихо. Вона зупинилась на помістку й спробувала уявити собі пекареві зуби: напевне, погані, вона ніколи уважно не придивлялась до них, але в пам'яті залишився мертвотно-сірий колір.

Крізь тьмяну шибку вона виглянула на подвір'я, де вуличний торгівець навантажував на візок помаранчі!

брав з ящика й відкладав великі праворуч, а дрібні — ліворуч, потім дрібними вистелив дно візка, на них поклав більші, а з найбільших побудував зверху маленькі пірамідки, що прикрашали всю споруду. Низенький опецькуватий хлопчак поскладав ящики біля смітниць. Там, у затінку під стіною, догнивала купа цитрин: жовтий колір з домішкою зеленого й зелений з домішкою білого в блакитній тіні, від якої червоні хлопчаківі щоки здавалися фіалковими.

Біль у роті минувся, і їй захотілося викурити сигарету й випити кави. Вона добула з кишені потертого гаманця*. Сіра замша засмальцювалася, стала аж чорна. То був подарунок її чоловіка, що давно вже зотлів десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом. Він подарував їй цього паризького гаманця тринадцять років тому — усміхнений фельдфебель із кольорової фотокартки, усміхнений автослюсар, усміхнений наречений, що залишив по собі невеличкий спадок: старий гаманець, пам'ятку про своє перше причастя, і поживклу, пошарпану брошуру: "Що треба знати автослюсареві, щоб здати екзамен на підмайстра". А ще залишив сина, вдову і колись сірий, а тепер засмальцьований, аж чорний замшевий гаманець, подарунок із Парижа, з яким вона ніколи не розлучалася.

Від командира роти вона одержала дивного листа: "...був посланий зі своїм танком на підкріплення великої розвідувальної операції і не повернувся назад... Але ми знаємо напевне, що ваш чоловік один з найдосвідченіших і найвідданіших солдатів роти, не попав до росіян у полон. Він загинув смертю героя". Не прислали годинника, солдатської книжки й обручки. І не попав у полон. Де ж він? Згорів, зотлів у своєму танку.

Листи, що їх вона писала командирові роти, через півроку вернулися назад: загинув за велику Німеччину. Якийсь інший офіцер написав: "Дуже шкода, але мушу повідомити вам, що жодного очевидця операції, під час якої загинув ваш чоловік, у частині не залишилось". Обгоріла мумія між Запоріжжям і Дніпропетровськом.

Опецькуватий хлопчак унизу на підвір'ї написав крейдою на дощечці: "б добірних помаранчів за одну марку". Батько, такий самий червонощокий, як і син, витер б і написав 5.

Вона порахувала гроші в гаманці — там було два па*пірці по двадцять марок, недоторканий запас хлопцеві на цілих десять днів, і, крім того, ще одна марка й вісімдесят пфенігів. Найкраще було б піти на них у кіно: там темно й тепло, час спливає байдуже й легко. А тут години ледь повзуть, мов ті жорна, повільно й уперто перемелюють час — і до того ж кістки наче побиті, голова як дерев'яна, та ще й вечірні любові, що так їй набридли. Страх за неприємний дух із рота, за розхитані зуби; коси втрачають блиск, колір обличчя невблаганно псується. В кіно гарно й спокійно — так вона малою почувала себе в церкві: приємний ритм пісень і слів, вставань і вклякань, особливо приємний після смердючої суворості родинного дому, де жорстокий батько знущався над святеницею матір'ю, яка в тридцять один рік — такого ж віку, як вона тепер — намагалася сховати набряклі жили під панчохами.

Майже все, крім домівки, було приємне. Приємна одноманітність на Бамбергерівій макаронній фабриці, де вона розважувала й висипала в коробки макарони, важила, пакувала—і так без кінця... Зваблива тупість і

чистота — темно-синій картон, як глибокі місця в мо^ях на карті, жовті макарони і яскраво-червоні наліпки з "Бамбергерової серії кольорових малюнків", яскраві листівки, на яких були зображені сцени із стародавнього німецького епосу: Зігфрід із чубом, як свіже масло, і з щоками, як персикове морозиво, Крімгільда з обличчям кольору рожевої зубної пасти, з косами, як маргарин, і з вишневими вустами. Жовті макарони, темно-синій картон і яскраво-червоні наліпки з "Бамбергерової серії кольорових малюнків". Чистота навкруги, гучний сміх у їдальні Бамбергерової макаронної фабрики, а вечорами — павільйон морозива з рожевим світлом.

Або танці з Генріхом, що одержував через кожні два тижні відпустку на неділю — усміхнений єфрейтор танкових військ, що незабаром кінчав термін своєї служби.

Однієї марки вісімдесяти пфенігів вистачало на кіно, але було вже надто пізно: ранковий сеанс давно почався — ще об одинадцятій, а о першій їй треба бути вже в пекарні. Хлопчик унизу відчинив зелену, оббиту бляхою браму, і батько попхав візка. Через відчинену браму видно було на вулиці шини автомобілів і ноги ъелосипедиспв. Вона повільно спустилася сходами вниз, намагаючись уявити, на які витрати зважився б пекар, аби вдовольнити свою меланхолійну хіть. Він був худорлявий, проте обличчя мдв велике, брезкле, а очі сумні. Наодинці з нею він, заникуючись, вихваляв любовні радощі, глухим голосом проказував гімн красі тілесного кохання. Він ненавидів свою дружину, дружина ненавиділа його і всіх чоловіків, але він, пекар, любив жінок, славив їхнє тіло, їхнє серце, їхні уста. Інколи його меланхолія доходила до шаленства, а вона слухала його, відважувала маргарин, розтоплювала шоколад, підбивала крем і робила з суміші, що її готував пекар, цукерки з начинкою і праліне. І весь час, поки вона накладала пензликом шоколад на тістечка, вимальовуючи крихітні візерунки, які викликали його захват, поки робила марципановим свинкам шоколадні п'ятачки, він, затинаючись, вихваляв її обличчя, руки, ніжне тіло.

У пекарні все було сіре й біле, всі відтінки від чорного кольору дек та вугілля до білого борошна. Сотні речей сірого кольору, і лише зрідка траплялося щось червоне або жовте: червінь вишень, буйна жовтавість цитрин або ніжна — ананасів. Майже все було сірих відтінків, безліч сірого, навіть пекареве обличчя: дитячий, безбарвний, круглий рот, сірі очі й сірі зуби, між якими видно було блідо-рожевого язика, коли він говорив, а говорив він без упину, як залишався з нею на самоті

Пекар тужив за порядною жінкою, не за повією. Від коли дружина зненавиділа його і всіх чоловіків, йому лишилися тільки, ті радощі, що їх можна дістати в домах розпусти, а вони були для нього надто непоетичні, крім того, не вдовольняли ще одного його бажання — мати дітей.

Коли вона йому відмовила, назвавши кохання гідкими словами з лексику Лео, він просто злякався, і тоді вона збагнула, яка ніжна була в нього душа.

Вона вимовила ті слова почасти мимохіть, а почасти й навмисне, з якоїсь завзятої впертості, викликаної його лагідністю: то були слова Лео, їх нашіптували й кричали їй уже не один рік, вони тяжіли над нею, як прокляття. Слова ті десь таїлися в ній, і ось тепер прорвалися, і вона кинула їх у сумне обличчя пекареві, сколихнувши його душу до самого дна.

— Ні, ні,— мовив пекар, — не кажи так...

Лео питає:

— Ну, що там із твоєю пащею?

І вона не хотіла зараз іти додому, щоб не чути його кпинів, не бачити його бездоганно білих, міцних зубів.

Вона повернеться додому аж тоді, як Лео піде на роботу. З обережності вона віднесла малу до пані Борусяк — не можна залишати Лео самого з дочкою. Пані Борусяк вродлива жінка, на чотири роки старша за неї, з чудовими, білими, як сніг, зубами, жінка, в якій поєдналися дві якості — набожність і привітність.

Вона зайшла до кав'ярні навпроти дому зубного лікаря, сіла біля вікна й добула з кишені пальта коробку сигарет "Томагавк". Сигарети були дуже довгі, дуже білі й міцні: "Цей тютюн достиг під сонцем Віргинії". Їй не хотілося гортати ілюстровані часописи. Помішуючи каву, вона подумала, що треба було б попросити завдаток у пекаря: може, той дав би марок сто. Вона вирішила не кидатись більше словами Лео, щоб не ображати пекаря. Може, схилитись на його прохання? Нагородою були б зворушливі, жадібні пестоці, які їй довелося б приймати; він шепотів би їй на вухо свої гімни між деками й недомальованими марципановими свинками, усміхався б до неї, сповнений щастя, з-за купок кокосового борошна, з-за посланих пудрою тістечок з ромом. Вона відчувала б вологі, захоплені поцілунки чоловіка, що ненавидів продажне кохання і не міг тішитись своїм, подружнім, відтоді, як його дружина зненавиділа чоловіків. То була худа, коротко підстрижена красуня з палким суворим поглядом, що завжди тримала руку на касі, ніби капітан на кермі. Рука та з "простими" оздобами, холодними, зеленими камінцями, майже прозорими, але коштовними, була маленька, тверда й нагадувала руку Лео. Струнка богиня з хлопчачою постаттю, яка лише десять років тому — струнко і владно — крокувала на чолі загону дівчат у брунатних куртках, співаючи високим, гарним, таким гордим голосом: "На беретах мають пера" і "На чолі барабанщик". Її батько був господарем "Червоного капелюха" — того, де її, Вільмін, батько щоп'ятниці пропивав половину своєї платні. Тепер вона скидалася на амазонку: мала ноги шістнадцятирічної, а обличчя сорокарічної, проте конче хотіла виглядати не старшою, як на тридцять чотири; незламна й приязна порушниця подружніх обов'язків, що довела до відчаю і до гімнів кохання похмурого, сумного чоловіка в підвалі.

Вона піднесла чашку до рота й виглянула на вулицю: навпроти у вікні видно, як зубний лікар орудує своїм інструментом. Зверху, над низенькою завіскою, метляє ручка жовтавої, подряпаної бормашини. ВИДНІ) також його білявого чуба на тлі темної стіни і стомлену потилицю людини, обтяженої боргами. Кава їй смакувала і "Томагавк" був чудовий.

Вона знала, що пекар кращий за Лео: добрий і працьовитий, навіть грошей має більше, але порвати з Лео і жити й далі поряд із ним було б жахливо, насамперед для дітей. До того ж треба буде судитися з Лео за аліменти на Вільму. Тепер він сплачував гроші до Управи, вона звідти одержувала їх і потай підсовувала знову йому.

— Хіба я хотів дитини? Признайся, що ні.

У пекаря була нагорі вільна кімнатка, де жив колись помічник, та він утік, а когось іншого замість нього пекар не хотів брати.

— Ти в мене замість помічника,— казав він. Страшно було й за хлопця, ось уже три тижні він

ставиться до неї якось інакше: його погляд раптом змінився, став не такий відвертий. Вона знала: все почалося від того дня, як Лео звинуватив хлопця в крадіжці грошей,— гарненький шибеник ненавидів Лео, і Лео ненавидів його. Найкраще було б залишитись з дітьми: їй обридли нічні любові з Лео, і потай вона заздрила пекаревій дружині, що могла собі дозволити таку розкіш — уперто ненавидіти чоловіків. Вони з хлопцем якось би перебулися. Інколи її навіть лякала його кмітливість: як він швидко рахує, як усе зважує і господарювати вміє набагато краще за неї,— твереза голова, соромливе обличчя і очі, що ось уже цілий тиждень уникають її очей.

У пекаря є вільна кімната...

Найкраще було б знову потрапити на Бамбергерову макаронну фабрику: жовті, такі чисті макарони, темно-синій картон і яскраво-червоні наліпки — Зігфрідів чуб кольору масла і Гагенові очі, такі чорні, як Аттіліна монгольська борідка, чорні, як туш до вій; кругле усміхнене обличчя Аттіліне, жовте, як слабка гірчиця. А далі рожевошкірі Гізельгер і Фолькер, чоловік із лірою, в рудій, мов іржа, камізельці, такий гарний — на її думку, набагато кращий за Зігфріда. І охоплений полум'ям палац, червоний і жовтий водночас, ніби масло й кров, змішані до купи.

А ввечері — рожеве яскраве світло в павільйоні морозива, жовтаве бананове морозиво по п'ятнадцять пфенігів, а ще можна піти з Генріхом до "Оси">, де панують блискучі гучні сурми: усміхнений єфрейтор,' усміхнений унтер-офіцер, усміхнений фельдфебель, що згорів у танку між Запоріжжям і Дніпропетровськом. Мумія без солдатської книжки, без ручного годинника, без обручки — не повернувся з бою, але і в полон не попав.

З усіх, з ким вона жила потім, сміявся тільки Герт: маленький, ласкавий укладач плит на дорогах, що міг сміятися навіть під час нічних любощів. З війни він привіз трофеї: сімнадцять ручних годинників. Він завше сміявся, хоч що б робив: сміявся, вирівнюючи цемент і кладучи на нього плити, навіть як обіймав її, вона бачила в темряві над собою усміхнене обличчя; часом то була сумна усмішка, а все ж усмішка. Потім він подався до Мюнхена:

— Не можу так довго жити на одному місці".

Він був найкращий приятель Генріхові і єдина людина, з якою часом можна було поговорити про чоловіка без прикрого почуття.

Лікар навпроти відчинив вікно, висунувся з нього на кілька хвилин і викупив ще одну товсту цигарку, що їх він сам крутив. Триста марок завдатку і скільки щомісяця? Треба буде поговорити з Генріхом, він зуміє і вирахували, й прикинути. Він був надумав брати товари в кредит і з

грошей, призначених на господарство, заощадив сто п'ятдесят марок, так що вона майже й не відчувала того, і купив на них черевики, панчохи, торбинку й шаль. А це все означало нез'їдену картоплю й маргарин, невипиту каву, м'ясо, що зникло з раціону, їй полегшало, коли вона згадала про хлопця: він знайде якусь раду. Але тисяча двісті марок і його злякають.

— Треба було пильнувати зубів,— скаже Лео,— пити щодня лимонний сік, як я, і чистити їх по-справжньому, отак,— і покаже, як треба чистити. — Моє тіло — єдине моє багатство, і тому я бережу його.

Бамбергерової макаронної фабрики вже дванадцять років немає на світі; Бамбергера отруїли газом у душогубці, з нього теж вийшла зохла, обгоріла мумія, мумія без фабрики, без рахунку. Темно-синій картон, жовті, такі світлі макарони і яскраво-червоні наліпки. Як звали того поважного, такого симпатичного чоловіка з каштановою бородою і червонясто-смаглим обличчям, ніби цукерка? Дітріх фон Берн.

За Більму, яку о десятій годині віднесено до пані Борусяк, боятися нічого.

Про Еріха вона згадувала рідко — надто багато часу відтоді минуло— вісім років. Серед ночі раптом напад— спотворене зі страху обличчя, рука, що судомно стискає її руку, почервонілі очі — й форма штурмовика, яка висить у шафі. Несміливі пестощі й несмілива відповідь на них, і в нагороду — какао, шоколад і переляк, коли він уночі прийшов до її кімнати в сьак-так натягнених поверх нічної сорочки штанях, босий, щоб не почула його мати, погляд — напівбожевільний, і вона знала, що має статись те, чого вона не хотіла,— адже якраз минув рік після смерті Генріха. Вона не хотіла, проте нічого не сказала, і Еріх, що, може, й пішов би, якби вона щось сказала, залишився в кімнаті. Її ніби скувала думка, що цього все одно не минути. Еріх здивувався, що вона не чинить опору, і сприйняв її покору за те, на що — цілком безпідставно — й сподівався: за кохання. Він вимкнув світло, і в темряві добре було чути, як тяжко, з присвистом він дихав. І вона бачила, хоч було й поночі, на тлі синього

нічного неба його незграбну постать, коли Еріх роздягався, стоячи коло ліжка. Ще не пізно було сказати: "Вийди", Еріх би пішов, бо він був не такий, як Лео. Але вона нічого не сказала, бо її скувало почуття, що це все одно мусить статися, а коли так, то чому б не з Еріхом — адже він так добре ставиться до неї.

Еріх був добрий так само, як і пекар. Тієї світлої ночі він казав їй, на силу дихаючи:

— Яка ти гарна!

Ніхто більше їй не казав такого, крім пекаря, що навіть не дістав за те нагороди.

Вона допила каву і закурила останню сигарету. Лікар знову зачинив вікно й порався біля своєї бормашини. Триста марок завдатку. І чудові, дуже дорогі уколи, після яких відчуваєш себе такою бадьорою, такою .молодою. Гормони — це слово викликало б на обличчі в Лео глузливу посмішку.

В кав'ярні ще було порожньо, лише якийсь дідусь годував сметаною свого внука, читаючи газету. Дивлячись у газету, він тицяв малому ложку з сметаною, і той ловив її ротом.

Вона розрахувалася, вийшла з кав'ярні і купила три помаранчі за гроші, що їх Генріх відрахував їй на дрібні витрати: він віддав половину грошей, призначених на хліб, якого тепер не треба було купувати, бо пекар давав його безкоштовно. Але чому Генріх уже цілий тиждень не заходить до неї в пекарню і полишає їй самій нести важку торбу?

Вона не сіла в трамвай, а пішла пішки — ще немає пів на першу і Лео вдома. Може, краще розповісти йому про все? Він же однаково довідається. Може б, він узяв позику — проте хіба мало на світі молодих

гарних жінок із сліпучими, міцними зубами, яких не треба вставляти, з дешевими, добре доглянутими, подарованими природою зубами?

Вона пройшла повз будинок, де жив колись Віллі, поважний, вродливий хлопець, перший, хто її поцілував: синіло небо, і дуже, дуже далеко лунала музика з літнього ресторану, над містом спалахував фейерверк, сипався золотий дощ із балюстрад церковних дзвіниць, і Віллі незграбно поцілував її. Потім він казав:

— Я не знаю, чи це гріх... мабуть, ні... цілуватись не гріх, гріх інше...

Те "інше" сталося потім уже з Генріхом: росяні кущі, що їхнє віття звисало над обличчям, і серед світлої зелені бліде, смертельно поважне обличчя, а десь за ним — обриси міста, дзвіниці, над якими плывуть дощові хмари, і боязке, одчайдушне чекання насолоди, яку так страшенно вихваляють і якої так і не було... На мокрому, оточеному зеленим віттям, поважному обличчі Генріховому з'явився розчарований вираз. Мундир танкіста відкинуто вбік, і він лежить віддалік із забрудненими рожевими кантами.

Генріх згорів десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом, а Віллі, поважний розклеювач плакатів, що ніколи не сміявся й ніколи не грішив, потонув на Чорному морі, десь між Одесою і Севастополем — обгризений кістяк, що спочив навіки на дні Чорного моря в намулі між водоростями. Бамбергер згорів у газовій печі, перетворився на попіл, на попіл без золотих зубів, а в нього були такі великі, блискучі золоті зуби.

Берна ще жива: їй пощастило вийти заміж за різни-ка, хворого на ту саму хворобу, що й Еріх. Усім жінкам треба радити, щоб виходили заміж за чоловіків, не придатних до військової служби. Мабуть, у Верни на нічному столику також завжди стояли пляшки з оцтом, камфора, чай проти бронхіту. Мабуть, усюди валялися полотняні ганчірки, і різник дихав так само хрипко й голосно — суміш жаги та астми. Берна зуміла не погладшати: вона стояла за прилавком і спокійно нарізала теляче філе.

Червоні Берніні щоки трішки посиніли, проте маленькі дужі руки вправно орудували тонким ножом: ніжно-рудаві кольори ліверної ковбаси, ніжно-рожева шинка. Раніше, коли з їжею було ще сутужно, Берна часом давала їй грудку волового лою, завбільшки з цигаркову коробку — крихітний твердий пакуночок. Це було в ті часи, як володарював Карл і шлях на чорний ринок був заборонений. Але відтоді Берна давно вже перестала вітатись. І мати Віллі завжди поминає її мовчки, ніби" не бачить, а як приходить свекруха, то ка-жа їй те, чого інші не скажуть:

— Як ти поводишся? Всьому є своя межа.

Лео вже пішов. їй аж легше стало, як вона побачила, що його шапки й зброї немає на вішалці. Пані Борусяк з'явилась на порозі і, всміхаючись, приклала пальця до вуст: Вільма спала в неї на канапі. Сонна, вона була дуже гарна: каштанове, із золотим відблиском волосячко, ротик завжди плаксиво скривлений, тепер усміхався. На столі в пані Борусяк стояла склянка меду, поряд лежала ложка. Тільки лоб у малої був від Лео — чудний, вугластий.

Пані Борусяк привітна й добра, лише зрідка вона тихо закидає, що краще б якось уладнати своє життя.

— Вам треба було, як уже знайшли доброго чоловіка,' втримати його...

Пані Борусяк мала на увазі Карла, але їй самій Карл найменше подобався: його хрипкий патетичний голос, балаканина про "нове життя", вічний страх порушити зовнішню пристойність, черствий педантизм і побожність — усе це, здавалось їй, суперечило нечистій жадобі його рук, тихо нашіптуваним пестошам, в яких було щось огидне, таке, що лякало її. Тепер той лицемірний голос лунає в церкві:,під час Генріхової конфірмації вона чула його з хорів.

Пані Борусяк обережно передала їй закутану в ковдру дитину, зітхнула і раптом, набравшись духу, промовила:

— Час би вже вам із цим типом розпрощатися.

Її гарне, рожеве обличчя потемнішало, стало майже брунатне.

— Яке вже тут кохання...— І нараз знову стала несмілива й тиха: — Не ображайтесь на мене — але ж діти...

Вона не образилася, а подякувала, усміхнулася й понесла дитину до своєї кімнати.

Усміхнений фельдфебель на портреті, що висить між дверима й дзеркалом, тепер на дванадцять років молодший за неї. Сама думка про те, що вона спала з ним, здавалась дивовижною і навіть непристойною: ніби вона звабила дитину. Такого віку, як він на портреті, був пекарів помічник, хлопчина, ще зовсім шмаркач, як їй здавалося; з ним вона посоромилась би мати якісь стосунки.

Генріх десь далеко зостався мертвий. А відпустки його були надто короткі: достатні, щоб понести дитину, але закороткі, щоб лишити згадку про нормальне подружнє життя. Закарбувалися в пам'яті листи, номери поїздів із відпускниками, квапливі обійми біля учбового плацу, поле, пісок, бараки, пофарбовані в захисний колір, запах смоли і щось непевне, таке, що його й визначити не можна, жахливе, що "висіло в повітрі", і не лише в повітрі, а й лягало тінню на Генріхове обличчя, яке схилялось над нею, таке саме бліде й поважне, як і першого разу. Дивно, що в житті він не так багато й сміявся, але на всіх знімках був усміхнений і таким запам'ятався... З великої кав'ярні долинала танцювальна музика, десь далі крокувала рота солдатів: "До Рейну ми крокуємо..." А згодом Генріх сказав те, що завжди говорив Герт: "Лайно!"

А ввечері — знов обійми з Генріхом у кімнаті, де висіла велика ікона, гарна, барвиста: лагідна богородиця

витає в небі на хмарі, тримаючи на руках гоного Ісуса, праворуч від неї — апостол Петро, такий, як і належить бути Петрові: бородатий і привітний, поважний і покірний, а поряд з ним — папська тіара. Було в ньому щось невловиме, чого не можна змалювати, але з чого кожен упізнавав, що це — апостол Петро. Внизу поспірали голівки гарненькі янголята з крильцями, як у кажана, і такими товстенькими, круглими рученятами... Пізніше вона купила собі таку ікону, тільки меншу. "Rafael rіph"¹ було написано внизу. Картина загинула, перетворилась на попіл тієї ночі, коли вона в бомбосховищі, на замащеній ваксою постелі народила дитину, понесену під іконою божої матері.

Вона бачила ту ікону, як дивилась угору повз Генріхове обличчя — поважне обличчя унтер-офіцера, що давно вже не боявся любові. Десь далеко, по той бік поля, просурмили вечірню зорю — воля до самого ранку... Але те, що "висіло в повітрі", тінню лягло й на Генріхове обличчя, що з ненавистю дослухався до гуркоту танків, які мчали вулицями цілу ніч... Тепер він згорів десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом, перетворився на мумію. Переможний танк, переможна газова піч для пана Бамбергера — не залишилось ні солдатської книжки, ні обручки, ні годинника, на якому побожна мати веліла вирізьбити: "На пам'ять про моє перше причастя". На знімках усміхнений єфрейтор, усміхнений унтер-офіцер, усміхнений фельдфебель — але в житті він був такий поважний.

Катафалк, що його прозвали тумбою, свічки в маленькій саксонській парафіяльній каплиці і неприязне, суворе обличчя свекрухи:

— Шануй пам'ять мого сина!

Вона залишилась двадцятиоднорічною вдовою, а через рік Еріх запропонував їй свою астму, своє серце й своє какао: боязкий,

добродушний, маленький наці з хворими бронхами. Камфора, пляшка з оцтом, полотняні ганчірки, віддерті від сорочки, і терплячий, глухий стогін уночі.

Нічого не вдієш, треба глянути в дзеркало, що висить поряд із Генріховим портретом, — зуби ще білі й

1 Малював Рафаель (лат.). 32

наче міцні, та як помацати їх, вони зловісно хитаються. Губи ще повні, не такі тонкі й злісно скривлені, як у Верни. Вона ще гарна, струнка дружина фельдфебеля, який усміхався з портрета, лялька з гнучкою й тугою шиєю, що перемогла молодших за себе кондукторок.

Але ж тисячу двісті марок за тринадцять зубів... І ясен, що стають усе гірші, все більше оголюють зуби, уже не відновити...

Вона вже вирішила згодитись на пекареве благання, а Лео віддати молодим кондукторкам, Лео з чисто виголеним обличчям, вугластим лобом, червоними від щітки руками, полірованими нігтями і впевненістю сутенера в погляді. Тільки хай іще меланхолійний пекар із брезклим обличчям трохи почекає, хай трохи помучиться. Мабуть, він дасть їй кімнату, даватиме й грошей, а може, й візьме хлопця учнем, коли той через три роки закінчить школу.

Вона старанно витерла обличчя туалетною водою, і на ваті лишився бруд, що невідомо звідки взявся. Потім злегка напудрилась, підфарбувала губи й помацала коси, що теж почали сіктися. Досі лиш двоє чоловіків завважили, які в неї гарні руки,— Генріх і пекар. Навіть Герт не помітив їхньої краси, хоч часто, як мала дитина, просив, щоб вона гладила його по обличчю, майже по годині. А пекар спалахував жагою, тільки-но глянувши на її руки. Закоханий дурень, що співає гімни любовним утіхам серед сірого сміття в своїй пекарні, нашіптує їй на вухо всілякі дурниці.

Вона злякалась, коли раптом на порозі з'явився хлопець. У нього було батькове обличчя: обличчя усміхненого єфрейтора, усміхненого унтер-офіцера, усміхненого фельдфебеля, таке саме гарне й таке саме поважне.

— Ти ще не пішла, мамо? — спитав він.

— Зараз іду, — відповіла вона.— Нічого не станеться, як я спізнюся раз. Ти зайдеш сьогодні по мене?

Вона пильно стежила за його обличчям, але не помітила навіть тіні вагання на ньому.

— Зайду, — сказав він.

— Підігрій собі юшку,—сказала вона,—а ось тут дві помаранчі — одна для тебе, і одна для Вільми. Хай вона спить.

— Гаразд, — мовив він, — дякую. Що сказав лікар?

— Потім розповім, тепер мені треба йти. Отже, зайдеш?

— Зайду,— сказав він.

Вона поцілувала його, відчинила двері, і він ще раз гукнув їй услід:

— Зайду, неодмінно зайду!

V

Мартін зупинився, розстебнув сорочку й пошукав на грудях шнурка з ключем. Уранці, коли йому вішали ключа на шию, він був холодний, висів унизу, аж біля пупа й трохи муляв, потім теплішав, а як зовсім нагрі*

вався, Мартін переставав відчувати його. В сутінках він побачив білу записку, приколоту до дверей, але не по* спішав увімкнути світло й довідатись, що в ній написано. Він нахилився й розгойдав ключа так, що той перелетів повз ліве вухо й через голову і вдарився об праву щоку. На хвилю Мартін завмер, потім одним порухом перекинув його знову наперед, лівою рукою намацав кнопку вимикача, а правою — замкову щілину, весь час напружено прислухаючись: начебто дома нікого не було. В за* писці напевне сказано, що Альбертові також треба було кудись поїхати. Коли він думав "нікого", то не рахував бабусі — вона безперечно дома. Бабуся завжди дома. Думати "нема нікого" означало "нема нікого, крім бабусі". Це крім було вирішальне. Слово, що його вчител* ненавидів так само, як "в л а с н е", "в з а-г а л і", "о д н а к о в о", набагато важливіші слова, ніж думали дорослі. Він навіть почув, як бабуся щось бубоніла, ходячи по своїй кімнаті, і від її важкої ходи в суднику дзеленчали склянки. Почувши бабусю, він зразу уявив собі і її саму, і величезний, чорного кольору старосвітський судник. Судник був старий, а це те саме, що й коштовний. Усе старе коштовне. Старі церкви, старі вази. Коли бабуся ходила по кімнаті, паркет дрижав, а через кілька розхитаних мостин те дрижання передавалось до судника, і склянки в ньому завжди дзеленчали. Аби тільки бабуся не почула, що він прийшов додому. А то покличе його до себе й почне годувати шматками сируватого рожевого м'яса, якого він страх не любить, ставитиме питання з катехізису і питання про Гезелера. Він натиснув на кнопку й прочитав записку, що її залишив дядько Альберт: "Я все-таки мушу піти з дому". Слово "все-таки" тричі підкреслено. "Повернись о сьомій, почекай, будемо разом вечеряти". Те, що Альберт тричі підкреслив "все-таки", свідчило про вагу таких слів, хоч учитель ненавидів їх і заборонив уживати. Мартін зрадів, коли стало знову темно — він боявся, щоб бабуся не побачила світла, не затягла його до себе, не почала екзаменувати й годувати; боявся її рожевого м'яса, солодощів, пестощів, гри в катехізис і запитань про Гезелера... В кращому випадку бабуся вискочить до сіней і заголосить: "У мене знову кров у сечі!" І буде вимахувати скляним нічним горщиком та гірко плакати. Йому ставало нудно від її сечі, він боявся бабусі й радів, що світло погасло.

На вулиці засвітилися газові ліхтарі. їхнє жовтаво-зелене мерехтливе світло пробивалося за спиною в Мартіна крізь товсте скло ґанку, падало на стіну й кидало на темні двері його тінь, вузьку й сіру. Він і досі тримав пальця на вимикачі. Потім мимоволі натиснув на нього, і сталося те, чого він завжди так напружено чекав: із світла вискочила його тінь, неначе темний, меткий звір, чорний і страшний, перестрибнула через поруччя і впала на хутрину дверей, що вели до підвалу. Він знову почав вимахувати ключем і дивився, як рухалась сіра вузька тінь від шнурка. Тихо цокнув вимикач, і світло погасло. Мартін двічі, тричі — ■ адже це так гарно! — примушував вискакувати з яскраво-зеленого світла позад себе тоненького, чорного, такого меткого звіра—свою тінь; намагався, щоб вона падала на те саме місце на підвальних дверях; знову розгойдував ключа на шнурку, аж поки почув нагорі Больдину ходу: вона прочовгала сіньми, у ванній зашуміла вода, і він згадав, що саме в такий час Больда спускається на кухню варити собі бульйон. Найважливіше тепер зайти в дім так тихо, щоб не почула бабуса. Він обережно вставив ключа, так само обережно повернув його, обома руками штовхнув двері, далеко сягнув ногою, щоб переступити рипуче місце на підлозі, і нарешті опинився в товстому, іржавого кольору хіднику. Тоді нахилився й тихенько замкнув двері.

Мартін затамував дух і напружено прислухався до звуків, що долинали з бабусиної кімнати. Бабуса нічого не почула й ходила собі з кутка в куток. Так само дзеленчали склянки в суднику, і бабусине мурмотіння нагадувало нестямний монолог в'язня. Ще не настав час "крові в сечі" — страшної звички, що по якомусь часі верталася до бабусі. Тоді вона урочисто носила від кімнати до кімнати посудину з жовтою рідиною, безцеремонно розхлюпуючи її і безцеремонно проливаючи гіркі сльози.

У таких випадках мати казала:

— Немає нічого страшного, мамо, я зателефоную Гурвеберові.

І дядько Альберт казав:

— Немає нічого страшного, бабусю, ми зателефонуємо Гурвеберові.

І Больда казала:

— Немає нічого страшного, дорога Бетті, поклич лікаря і не прикидайся.

І Глюм, коли вранці, вертаючись із церкви або з роботи, натикався на бабусю з нічним горщиком, казав:

— Немає нічого страшного, добродійко, лікар зараз прийде.

І Мартінові теж доводилося казати:

— Немає нічого страшного, кохана бабусю, ми покличемо лікаря.

Кожні три місяці один тиждень відбувалась така вистава, а вже минуло багато часу відтоді, як вони дивилися її востаннє, таки багато, і Мартін боявся, що вона ось-ось почнеться знову, може, саме цього вечора, цієї хвилини.

Він і досі стояв, затамувавши віддих, і тішився, що бабуса бурмотить собі, ходячи по кімнаті, що в суднику не затихає концерт склянок.

Він прокрався на кухню, знайшов у темряві материну записку, що завжди лежала на краю стола між синюватими візерунками церати, й повеселішав, почувши Больдину ходу. З нею не страшно було, що бабуса вскочить і закричить: "Кров у сечі!" Больда й бабуса знали одна одну надто давно, тому Больда в ролі публіки була зовсім нецікава бабусі.

Больда зійшла, човгаючи пантофлями, вниз, увімкнула світло, спершу в сінях — вона єдина в будинку не боялася бабусі,— а тоді в кухні, і нараз побачила Мартіна. Він швидко притулив пальця до вуст, щоб застерегти

її. У Больди в горлі тільки щось забулькало. Вона підійшла до хлопчика, поплескала його по потилиці й промурмотіла, розкотисто вимовляючи "р" за своїм звичаєм:

— Сердешний мій, ти, певне, голодний?

— Еге, — ВІДПОВІВ ВІН ТИХО.

— Хочеш бульйону?

— Хочу.— Мартін стояв коло Больди, милуючись її довгими, чорними, як смола, гладенькими косами, розглядаючи біле як сніг, зморщене обличчя, слухаючи, як шипить у плиті газ. Вона взяла з бляшанки три чи чотири кубики бульйонного концентрату.

— Може з'їси ще й скибку хліба з маслом? Зовсім свіжий.

— Авжеж, з'їм! — відповів він.

Больда зняла з нього ранець, скинула шапку й запхнула ключа знову під сорочку на груди: холодний ключ поповз вниз, аж до пупа, і повис там, трошечки муляючи. Мартін вийняв з кишені материну записку й прочитав: "Мені знову треба було піти з дому". "Треба" — чотири рази підкреслено. Больда взяла в нього записку, наморщивши лоба, уважно вивчила й викинула у відро, що стояло під зливальницею.

По кухні повільно поширювався запах бульйону — запах, що його дядько Альберт вважав "вульгарним", мати — "огидним", бабуса — "простацьким", зате в Глю-ма від нього ніс блаженно морщився — і самому Марті-нові цей запах також подобався. Він любив Больдин бульйон з особливої причини, що її й досі ніхто не вгадав: це був той самий бульйон, яким пахло в Брілахів— дух цибулі, сала, часнику й ще чогось незрозумілого, що його дядько Альберт називав "казармою".

Ззаду, де вздовж плити тяглася газова труба, завжди стояла зелена чашка без вушка, в якій Больда тримала свій особливий напій, щоб він став зелений і густий, випарувався, перетворився майже на якийсь каламутний концентрат — теплуватий, гіркий, полиновий чай, від якого в роті набігала слина, в горлі дерло, а в шлунку розливалось приємне тепло. І ще довго в роті залишалася та непереборна гіркота, що потім по краплі домішувалася до всякої їжі: хліб був ніби замішений полином, суп ніби приправлений полином, і весь час — навіть уже вночі, в постелі,— відчувалася приємна гіркота, що струменіла десь із найпотаємніших куточків рота, із найменших шпарочок піднебіння і змішувалась із слиною на язичі.

"Щотижня один ковток полинового чаю" — це було Больдине гасло, і кожен, хто почував себе погано, в кого болів живіт, міг причаститись із зеленої чашки з відбитим вушком. Навіть бабуса, яка вважала гидотою все те, що Больда їла й пила, навіть вона потайки ковтала тієї сконцентрованої гіркоти. Щотижня Больда наби-р.ала з пошарпаного паперового пакуночка сухих зелено-сірих листочків і запарювала знову повну чашку...

— Кращі за коньяк, — мурмотіла вона,—кращі за всяких там лікарів, кращі за дурну свинячу ненажерливість, кращі за пияцтво, за куріння без тям, кращі за все на світі — полиновий чай і гарний хорал.

Больда співала часто, хоч голос у неї був жахливий: хрипкі, марні спроби віддати мелодію й ритм, що їй самій вельми подобались. Слух у неї був, мабуть, такий самий, як і голос, бо свій страхітливий спів вона вважала гарним і кожен строфу закінчувала з переможною усмішкою. Навіть Глюм, що дуже рідко втрачав спокій, був безмежно терплячий до всіх і до всього і витримував, не нарікаючи, цілий тиждень бабусину "кров у сечі" — навіть він міг стати таким, яким не ставав ніколи,— знервованим:

— Ох, Больдо, ти мене геть знервувала... Нарешті Больдин бульйон зварився, вона намазала

хліб маслом, і Мартін з великою, жовтою чашкою в руці навшпиньки пішов разом із нею сходами до її кімнати, повз величезний, намальований олійними фарбами портрет дідуся: сумного, худорлявого чоловіка з дивовижно червоним обличчям. Рука його із запаленою сигарою спиралась на зелений стіл. Внизу мідна бляшка з написом: "Нашому шановному шефові до двадцятип'ятиріччя фабрики—вдячні співробітники. 1938 рік".

Завжди здавалося, що сірий, аж білуватий, чудово намальований попіл з його сигари зараз упаде на блискучий, як дзеркало, стіл. Часом Мартін навіть уві сні бачив, що попіл упав, і вранці, прокидаючись від легкого кошмару, біг поглянути на портрет; попіл ще висів. Він завжди висів: занадто довгий, сіруватий, надзвичайно правдиво намальований; і через те, що він ще й досі висить, легше ставало на серці і водночас була причина до нового кошмару: якби він нарешті впав, було б усе гаразд. Ланцюжок від годинника теж намальовано так виразно, що хотілось ухопити його, а гарна срібляста краватка з блакитною перлиною аж світилася. І щоразу Больда казала:

— Карл Гольштеге був добрий чоловік.— І цим, мабуть, давала зрозуміти, що бабуся гірша за нього.

Больдина синя спідниця завжди пахла мильним лугом і геть уся була забризкана мильною піною, тому що Больда виконувала почесну роботу: прибирала в трьох церквах — у парафіяльній, де двічі на тиждень урочисто чалапала по величезних калюжах луку від дверей аж до лавки для причащальників, шанобливо скочувала килими перед вітарем і, мов чорний янгол на хмарі, припливала навколо вітаря по меншій уже калюжі, вкритій цілими купами піни, вкоронованій білою піною; а ще в парковій церкві і в монастирській каплиці, до якої часто ходив також дядько Альберт. То була темна каплиця, праворуч за лавкою для причащальників — полаковані в чорний колір ґрати, а за ґратами — синя завіса. І за тією похмурою подвійною загорожею завжди — щоденно, щомісяця — черниці приємнішими, ніж у Больди, голосами співали тих самих хоралів, що й Больда співала, чи тільки уявляла, що співає.

Больда прибирала чотири дні на тиждень. Протягом чотирьох днів ширяла вона, мов худий чорний янгол із білим, як сніг, зморщеним обличчям, по церкві, на вкритих піною хмарах, що спустилися на церковну підлогу. Мартінові, як він часом заходив до Больди в церкву, її помело здавалося веслом, а синя спідниця — вітрилом, якими вона хоче знову підняти на небо хмару, що впала на землю. Але хмара завжди липла до землі й лише повільно рухалася, вкрита білою піною, по підлозі від дверей аж до лавки для причащальників, а далі — урочисто, так само повільно — навколо вівтаря.

У Больдиній кімнаті було затишно, хоч усе тут пахло мильною піною, вареною бруквою і "вульгарним" бульйоном. Від її канапи — так казала мати — тхнуло монастирською приймальнею. В цих материних словах був певний натяк, зрозумілий Мартінові, натяк на Больдине минуле. Больда колись була черницею. Ліжко її — теж материні слова — нагадувало Тарзанове лігво в джунглях, але знадвору в Больдину кімнату падало

світло газових ліхтарів і забарвлювало все в зеленаво-жовтий колір. Коли Мартін з'їв бульйон і бутерброди, вона відчинила шухляду й дістала звідти те, що й завжди, — злиплі докупи солодові цукерки. Мартін узяв їх і всміхнувся — тільки щоб не образити Больди.

Він ліг на Больдину канапу, поклав до рота цукерку і, примруживши очі, задивився на зеленаво-жовте проміння ліхтаря з вулиці. Больда не вмикала світла, коли Мартін був у неї. Вона сідала біля вікна до своєї малесенької книжкової полицки, де були тільки молитовники й програми кіно. Щоразу, як Больда була в кіно, вона купувала за кілька пфенігів програму, а потім, уважно розглядаючи малюнки, пригадувала весь фільм і докладно розповідала його Мартінові. Щоб зібрати думки, вона заплющувала очі й розплющувала тільки тоді, як хотіла поглянути на малюнок і поновити в пам'яті якусь пбдробицір, Так вона розповідала весь фільм, сцену за сценою, ледь міняючи зміст. Розповідаючи, вона тицяла пальцем у знімки головних героїв, коли про них ішла мова. І вод в неї виходило похмуре, різке й моторошне, як у страшній казці: підлість, злочинність, розпуста, — але була також шляхетність і невинність.

Прегарні чоловіки, що їх обдурювали прегарні жінки, прегарні жінки, що їх обдурювали прегарні чоловіки... І святий Павло, у якого на шляху до Дамаска влучила блискавка. Атож, ось він, на програмці,— бородатий, охоплений полум'ям. І свята Марія Горетті, що її підступно вбила хтива свиня... Що воно таке — хтива свиня? Певне, щось неморальне і безсоромне. Але здебільшого в кіно йшлося про чарівних жінок, що ставали черницями: здається, існує безліч фільмів про черниць, яких йому не можна дивитись, бо на афіші з черницями ніколи не наліплюють білу смужку паперу з написом: "Дітям вхід вільний".

Та сьогодні Больда, видно, не мала бажання розповідати ніякого фільму. В зелено-жовтому світлі газового ліхтаря вона сиділа біля своїх молитовників і перебирала їх, аж поки знайшла потрібний. На щастя, той молитовник був без нот, а то вона цілу годину співала б — отож навіть приємно було слухати, як вона спокійно мурмотіла молитви. Зі спини вона скидалася на Брілахову матір — така сама тонка, з чорними, як смоль, косами. Сутінки густішали, світло зеленішало, і в його променях Больдині меблі виблискували, як панцирі мерехтливих жуків. І раптом, набагато раніше, ніж Мартін сподівався, він почув унизу материн голос, почув, як коло будинку зупиняються машини, почув материн сміх і ще чийсь, чужий. Як він ненавидів тих чужинців, їхній регіт, їхні обличчя, ще навіть не бачивши їх, ненавидів шоколад, який вони принесуть із собою, подарунки, які вони почнуть розгортати, слова, які вони скажуть, питання, які вони почнуть ставити. І він тихенько попросив Больду:

— Скажіть, що я ще не прийшов, і не вмикайте світла.

Та перепинила молитву:

— Мати злякається, що тебе й досі немає.

— Ми ж могли не почути, що вона прийшла.

— Не треба брехати, синку.

— Ну, хоч чверть години можна мені ще побути?

— Гаразд, але жодної хвилини більше.

Коли б мати вернулася сама, він побіг би до неї, навіть не боячись, що розпочнеться "кров у сечі". Але він ненавидів тих людей, що приходили до матері, особливо того гладкого, що завжди говорив про батька. М'які руки й "чудові цукерки".

Ще зеленіше стало світло й чорніша Больда, а її коси навіть чорніші за неї саму: не коси, а густа, мов чорнило, темрява, на яку падав лиш один промінчик зеленого світла, легенький відблиск: жорсткі, довгі, гладенькі Больдині коси та її мурмотіння, і, як завжди, в темряві спливають слова — Гезелер, неморальний, безсоромний і те слово, що його Брілахова мати сказала пекареві, і питання з катехізису, що лунає з темряви: "Н авіщо прийшли ми вхвіт се й?"

Усе було неморальне, і багато що безсоромне. А Брілах не мав грошей і цілими годинами вираховував, на чому б заощадити.

Больда все мурмотіла біля вікна, темна, як індіанка, кімната була сповнена грою зелено-жовтого світла, будильник на полиці над Больдиним ліжком тихо й повільно цокав. А знизу наростав галас, невблаганний, руйнівний: хихотіння жінок, гучний сміх чоловіків, материна хода, вищання погано змащеного млинка до кави, запитання: "Чи, може, хочете, чаю?" — аж раптом у сінях пролунав дикий зойк: "

— У мене кров у сечі! Кров у сечі!

Нараз там, унизу, запала мертва тиша, і Мартін від-, чув майже втіху з бабусиного нападу. Больда згорнула молитовника, обернулася до нього, здвигнула плечима і, щиро, ласкаво засміявшись, прошепотіла:

— Ну, цього разу вона вчасно почала! Шкода, що ти не міг знати її раніше, не така вже вона й погана.

Кров у сечі.

Для материних гостей то, мабуть, була незвична вистава, вона на деякий час ніби скувала їх, але потім знов зчинився приглушений гамір. Мартін почув материн голос із Альбертової кімнати, вона телефонувала лікареві — бабуся замовкла, бо була певна, що, як викличуть лікаря, вона дістане те, чого бажає, — шприц. Дивний таємничий прилад із нікелю й скла, маленький і чистий, аж надто чистий; схожа на бабку тваринка з дзьобом, як у колібрі — прозорого колібрі, що насмоктувався рідини із скляної трубочки і впивався в бабусину руку.

Бабусин голос, низький і гучний, як орган, лунав тепер із материної кімнати. Вона розмовляла з гістьми.

Больда увімкнула світло — зникли зелені чари, скінчилося щастя — не можна було більше лежати на Боль-диній черничій канапі й слухати її мурмотіння.

— Нічого не вдієш, синку, треба тобі йти вниз, можеш зразу лягти в ліжку. Не бійся, тобі дозволять переспати в дядька Альберта.

Больда засміялася — вона знайшла правдиві, магичні слова: "Переспати в дядька Альберта".

Мартін із Больдою пересміхнулися, і він повільно пішов униз сходами. На порозі материної кімнати, наче тінь якогось величезного звіра, стояла бабуся. Хлопець почув, як вона ніжно казала низьким, схожим на орган голосом:

— Ви тільки подумайте, панове, в мене кров у сечі. Звідти якийсь йолоп відповів:

— Шановна пані, лікаря вже повідомлено.

Коли бабуса почула Мартінову ходу, вона швидко обернулася, кинулася до своєї кімнати, винесла, ніби якусь коштовну здобич, посудину з сечею і дала Мартінові.

— Подумай лиш, серденько, знову те саме.

І він сказав те, що й повинен був сказати такої урочистої миті:

— Немає нічого страшного, кохана бабусю, лікар скоро прийде.

Бабуса, вважаючи, що він уже належно вивчив темно-жовту рідину, повільно забрала назад посудину і також мовила те, що й завше казала такої урочистої хвилини:

— Який ти добрий, серденько моє, жалієш свою бабусю.

І йому стало соромно, бо насправді він зовсім не жалів її.

Наче королева, поверталась бабуса до своєї кімнати. Із кухні швидко вибігла мати, поцілувала Мартіна, і він помітив з її очей, що вона плакатиме цього вечора. Він любив матір, радий був, що побачив її, коси її так гарно пахли, але часом вона ставала така, як і ті люди, що приходили з нею.

— Шкода, що Альбертові також довелося піти з дому, він хотів повечеряти з тобою.

— Мене Больда нагодувала.

Мати похитала головою й засміялась, як завжди, коли він їв Больдині страви, а інша жінка, білява, як і мати, чужа жінка, що, одягнувши

Больдин брудний фартух, нарізала кружечками круто зварені яйця на кухонному столі, дурнувато усміхнулась до нього.

І мати сказала те, що завжди казала в таких випадках і за що Мартін її ненавидів:

— Ви тільки подумайте, він любить просту їжу. І жінка відповіла те, що й належало відповісти:

— Чарівно!

— Чарівно! — закричали й інші дурепи, що повиходили з матеріної кімнати.— Чарівно!

—Чарівно! — не посоромилися підхопити той дурний крик навіть двоє чоловіків.

Усіх гостей, що приходили вечорами до матері, Мартін вважав дурнями, і ці двоє дурнів знайшли чоловічий варіант до слова "чарівно" — вони закричали:

— Чудово!

І Мартінові довелося — таки довелося! — зайти до кімнати, взяти від них шоколад, іграшкові машини, а коли він нарешті вихопився звідти, то почув іще навздогінці шепіт:

— Незрівнянна дитина!

Ох, які гарні зелені сутінки в Больдиній кімнаті, її канапа, що пахне монастирською приймальною, або Глюмова кімната з великою картою на стіні!

Він повернувся до кухні, де та сама дурепа нарізала кружечками вже помідори, і почув, як вона сказала:

— Я так люблю імпровізовані вечери!

Мати відкорковувала пляшки, булькав окріп у чайнику, на столі лежали рожеві шматки шинки й варена курка — біле м'ясо з ледь зеленавим відтінком, — і чужа білява жінка мовила:

— Салат із курки — це просто казка, люба Нелло! Він злякався: люди, що називали матір "любою Нел-

люю", приходили частіше, ніж ті, що казали просто "пані Бах".

— Можна мені піти до Альбертової кімнати?

— Гаразд,— відповіла мати,— йди, я принесу тобі щось попоїсти.

Я вже наївся.

— Справді*

— Наївся, — сказав Мартін, і раптом йому стало шкода матері — вигляд вона мала не вельми щасливий. І він тихо додав: — Дякую, я справді наївся.

— О,— втрутилась у розмову чужа жінка, що саме обшкрябувала ножем курячі кістки, — я вже чула, що Альберт Мухов живе у вас, люба Нелло, а мені так хочеться познайомитись з усіма людьми, що знали вашого чоловіка. Яка це втіха — опинитися в центрі духовного життя!

В Альбертовій кімнаті було гарно — там пахло тютюном і свіжою білизною, яку Альберт завжди складав купкою в шафі. Його білі, як сніг,

чисто випрані сорочки в зелену і жовто-брунатну смужку, пахли чудово, так само приємно, як та дівчина з пральні, що їх приносила. В неї було навдивовижу біляве волосся, майже такого самого кольору, як шкіра. На світлі вона здавалась дуже гарною і подобалась Мартінові, тому що була привітна й ніколи не говорила дурниць. Вона часто приносила йому рекламні повітряні кулі — він надував їх і потім разом з Брілахом цілими годинами грав у м'яча просто в кімнаті, не боячись щось розбити. Величезні тугі кулі з тонкої гуми, а на них напис розведеною крейдою: "Буффо випере тобі все".

На Альбертовому столі лежали стоси паперу до малювання, а в куточку біля табакерки стояла скринька з фарбами.

Та за стіною в материній кімнаті лунав регіт, він сердив Мартіна, і йому також хотілося вхопити нічного горщика й закричати на весь дім: "У мене кров у сечі!.."

Ще один вечір зіпсовано, тому що Альбертові також довелося кудись піти. Як мати лишалася вдома й не чекала ніяких гостей, вони ввечері збиралися в її кімнаті; інколи туди на півгодини заходив Глюм, щось розповідав, чи Альберт сідав до рояля і грав, а мати читала. А ще краще було, як Альберт пізно ввечері катав його на машині або йшов з ним їсти морозиво. Йому подобалось яскраве, різнобарвне світло в павільйоні, що падало від величезного півня, гучна музика платівок, холодне морозиво, шипучий світло-зелений лимонад, у якому плавали шматочки льоду, зате він ненавидів дурних чоловіків і жінок, що вважали його "чарівним", "чудовим" і псували вечори.

Мартін відкопав губи, підняв вічко скриньки з фарбами, дістав довгого товстого пензля, вмочив його в воду, а потім довго й щедро набирив на нього чорної фарби. На вулиці зупинилась машина, і він зразу почув, що то не Альбертова, а лікарева. Він поклав пензля, почекав дзвінка й швидко побіг у сіни, бо зараз малб відбутись те, що завжди відбувалось у таких випадках і що його кожного разу хвилювало. Бабуся вискакувала з своєї кімнати й кричала:

— Докторе, дорогесенький, знову кров у сечі!

Сором'язливий, маленький, чорнявий лікар усміхався, лагідно підштовхував бабусю, до кімнати й діставав з кишені шкіряний футляр, такий завбільшки, як портсигар у столяра з Брілахового будинку. Посадивши бабусю в крісло, він обережно розстібав манжет її блузи, високо закручував рукав, кожного разу похитуючи головою і милуючись білою, як сніг, повною бабусиною рукою, такою білою, як дядькові Альбертові сорочки, і кожного разу мурмотів:

— Просто як у молодій дівчини, як у молодій дівчини.

Бабуся усміхалась і переможно дивилася на нічний горщик, що стояв або посеред столу, або на чайному столику.

З Г. Бсль

65

Мартінові дозволялося тримати ампулу, бо мати не могла з нею впоратися.

— Мені відразу стає погано,— казала вона.

Коли лікар зрізав шийку ампули, Мартін стояв цілком спокійно, тож лікар мав усі підстави казати те, що й завжди:

— Сміливий хлопчина!

І Мартін пильно стежив, як тонкий, маленький дзьоб колібрі припадав до безбарвної рідини, як лікар відтягав поршень, як шприц наповнювався, всмоктував у себе щось прозоре, що мало таку дивовижну силу. А бабусине обличчя ставало безмежно щасливе, лагідне й гарне.

Мартінові не паморочилося в голові, і він анітрохи не боявся, коли лікар несподівано встромляв дзьоб колібрі в бабусину руку. Біла ніжна шкіра злегка тужавіла, ніби її дзьобнув птах, а бабуса не зводила очей із нижньої полицки чайного столика, де стояла "кров у сечі". Лікар повільно натискав на поршень і впорскував бабусі безмежне щастя: ще один рух, він витягав дзьоба з руки, і в бабусі вихоплювалось якесь дивовижне, загадкове, моторошне, щасливе зітхання. Коли лікар ішов, Мартін залишався в бабусі, хоч і боявся, але цікавість перемагала страх. Там відбувалось щось таке саме страшне, як те, що Гребгаке з Вольтерсом робили в кущах; таке саме страшне, як те слово, що його Брілахова мати сказала в підвалі пекареві,— страшне, але водночас знадливе й таємниче. Мартін ніколи не мав бажання лишитися в бабусі, але як їй давали укол, то завжди лишався: вона лягала в ліжко, і по ній раптом проходила якась хвиля, що робила її молодою, щасливою й zarazом нещасною — тоді вона глибоко зітхала й плакала. Обличчя її розквітало, ставало майже таке саме гладеньке й гарне, як у матері, по ньому текли сльози, воно ніби випромінювало щастя й спокій, зморшки зникали, очі сяяли. І він раптом відчував, що любить бабусю, любить її велике, квітуче обличчя, яке завжди лякало його. І знав, що зробить, як виросте великий і почуватиме себе нещасним: скаже, щоб йому прокололи руку дзьобиком колібрі, що вливав у бабусю щастя — кілька крапель безбарвної рідини. Він більше не гидував нічим, навіть посудиною, що стояла на нижній полицці чайного столика.

Він клав руку на бабусине обличчя — спершу на ліву щоку, тоді на праву, на лоба й довго тримав над ротом, щоб відчути теплий, спокійний віддих. Потім його рука знову довго лежала на бабусиній щоці. Він більше не відчував ненависті до неї — чудове обличчя, що так змінилося від півнаперстка прозорої рідини. Інколи бабуса ще не спала — тоді вона, не розплющуючи очей, лагідно казала:

— Який ти добрий, синку!

І йому ставало соромно, тому що взагалі він її ненавидів.

Коли бабуся засинала, можна було спокійно оглянути кімнату, бо через страх і огиду раніше він не мав на це часу. Великий темний судник, коштовний і старовинний, напханий посудом різних розмірів і різної товщини: там стояли і кришталеві вази, і крихітні тоненькі чарочки на горілку, й скляні фігурки козуль з молочного кольору візерунком і блакитними очима, і кухлі на пиво. А потім, так само тримаючи руку на бабусиному обличчі, він дивився на знімок свого батька: більший за той, що висів над материним ліжком, і батько на ньому був ще молодший: дуже молодий, усміхнений, з люлькою в роті, а його темний чуб на тлі ясного неба здавався твердим і густим. По небу, над головою в батька, пливли білі хмаринки, ніби клубки вати, і сам знімок був такий чіткий, що можна було навіть розгледіти опуклий візерунок на гудзиках батькової плетеної камі-зельки — якісь квітки, а вузькі чорні батькові очі так дивилися на Мартіна, наче батько справді стояв живий там, де в темному кутку між судником і чайним столиком висів знімок. І ніколи, ніколи Мартін не міг збагнути, чи батько на тому знімку смутний, чи веселий.

Батько був дуже молодий, майже такого віку, як хлопці зі старших класів. У кожному разі він зовсім не скидався на батька. Батьки повинні бути старші, кремезніші й поважніші, їх можна пізнати з того, як вони снідають — неодмінно я й ц е м,— як читають газету, як по-особливому скидають піджака. Батько був так само мало схожий на батьків інших хлопців, як дядько Альберт на їхніх дядьків. Мартін і пишався з того, що батько був такий молодий, і водночас йому було прикро: начебто не справжній батько, так само як мати

З*

67

здавалась йому не справжньою матір'ю — вона мала не такий запах, як матері інших хлопців, була тендітніша й молодша і ніколи не говорила про те, чим жили інші люди, що для інших матерів було вирішальне — ніколи не говорила про гроші.

Батько не виглядав щасливим — до такого висновку приходив Мартін кінець кінцем, але не через те слово, що майже завжди тяжіло над іншими батьками — не через турботи.

В усіх батьків були турботи, всі батьки були старші і всі виглядали не вельми щасливими з іншої причини, ніж його батько...

На Глюмовій карті, що затуляла всю стіну, чорніли три цятки: першою було позначено місце, де Глюм народився, другою — де вони живуть, і третьою — село Калинівка, де загинув батько.

Мартін забув про бабусю, хоч рука його й досі лежала на її обличчі, забув про матір і про дурних гостей, забув про Глюма й Больду, навіть про дядька Альберта — він спокійно розглядав батьків знімок у темному кутку між судником і чайним столиком...

Він іще сидів там, коли мати прийшла по нього, бо дядько Альберт давно вже вернувся. Мартін мовчки пішов за нею, мовчки роздягся, ліг на Альбертове ліжко, проказав вечірню молитву: "Коли, господи, ти п а м'ятатимеш усі гріхи наш і..." і, як Альберт спитав, чи він стомився, відповів, що стомився, — бо йому хотілося швидше залишитись на самоті. Як тільки вимикали світло, йому вже не заважав навіть дурний сміх за стіною — заплющивши очі, він бачив перед собою батьків знімок і сподівався, що батько присниться йому такий, як на знімку, — молодий і безтурботний, можливо, усміхнений, набагато молодший за дядька Альберта.

З цим батьком він ходив гуляти в зоопарк, довго катався на машині, запалював йому сигарету, натоптував люльку, помагав мити машину й лагодити її, коли щось ламається, їхав поруч з ним верхи безмежними рівнинами — і тихо мурмотів, відчуваючи велику втіху: "М и мчимо до обрію". Він знову й знову проказував: "До обрію", повільно й радісно, молився, сподіваючись, що йому присниться батько — верхи чи на машині. До обрію.

Поки Мартін не засинав, портрет весь час стояв у нього перед очима, він бачив перед собою всі речі, що належали батькові,— ручного годинника, плетену камі-зельку, записника з незакінченими віршами. Але марне, безнадійне було його прагнення побачити уві сні батька. Він ніколи не снівся.

В кімнаті було темно, Мартін лежав сам, а як дядько Альберт заходив поглянути на нього, вдавав, що спить, бо не хотів, щоб йому заважали. І весь час, поки Альберт був у кімнаті, Мартін із заплющеними очима намагався міцно тримати в пам'яті знімок усміхненого юнака, не схожого на батька, з люлькою в роті...

Він мандрував по країнах, тихо мурмочучи назви: Франція, Німеччина, Польща, Росія, Україна — Калинівка... А потім плакав у темряві і палко мріяв про сон, який ніколи не снівся. Дядько Альберт був там, де й батько, коли той загинув, і часом розповідав про Гезе-л е р а, про те село й про війну, яку називав паскуд-ною,—але все марно, навіть після цих розповідей батько не снівся так, як хотілося Мартінові.

Землю, що в ній спочивав батько, він уявляв собі чорною, як Больдині коси. Темна, як чорнило, п'ятьма, що поглинула батька й міцно тримала його, мов липкий свіжий асфальт, так міцно, що він навіть не міг прийти до нього уві сні. Найбільше, чого Мартін домігся,— це уявлення, що батько плаче, але навіть таким він не снівся.

Хлопчик міг уявити собі в темряві батькове обличчя лише тоді, коли довго на самоті розглядав його знімок у бабусиній кімнаті, а таке бувало тільки, як починалася вистава — "кров у сечі", як викликали лікаря і бабусі впорскували пайку щастя.

Мартін прочитав усі молитви, які тільки знав, і кожну кінчав проханням: "Пошли мені уві сні батька..."

Та коли батько справді приснився, то був зовсім інший, ніж йому хотілося: він сидів під великим деревом, затуливши руками обличчя, і Мартін зразу взяв, що то батько, хоч обличчя й не видно було. Батько чекав на щось і чекав страшенно давно. Здавалося, він сидить так мільйони років і затулився руками, бо дуже зажурений. А коли відтуляв обличчя, то Мартін щоразу лякався, хоч і знав, що зараз побачить. У батька не було обличчя, і він ніби хотів сказати: "Тепер ти все знаєш".

Можливо, батько чекав під цим деревом на своє обличчя... Земля була чорна, як Больдині коси, а батько самотній і без обличчя, та навіть так, без обличчя, він виглядав безмежно сумним і стомленим, а як починав говорити, то Мартін завжди чекав, що батько скаже: "Гезелер", але він жодного разу не назвав того імені, не промовив жодного слова про Гезелера.

Гучний регіт якоїсь дурепи в сусідній кімнаті збудив його, і він заплакав у подушку з люті, з ненависті і з розчарування, що сон про батька так нагло урвався: можливо, в нього раптом з'явилося би обличчя і він промовив би щось.

Мартін плакав гірко й довго, аж поки сміх за стіною почав затихати, віддалятися, і він знову поринув у сон. Але тепер йому приснилась тільки білява жінка на кухні, що замість яєць і помідорів зрізала велетенські ампули, скляні балони, а усміхнений лікар висмоктував рідину з них велетенськими шприцами.

Повільно пропливла на хмарі з мильної піни, ніби на човні, Больда з білим як сніг обличчям і чорними як смола косами. Обличчя в неї було гладесеньке, наче в бабусі після уколу, і вона гарно співала — надзвичайно гарно, краще навіть за пані Борусяк. Так вона попливла вгору, міцно тримаючи в зубах перепустку на небо-кі-нопрограму з зображенням святої Марії Горетті.

Але батько, на якого Мартін чекав ще й уві сні, так і не повернувся, його остаточно прогнав сміх у сусідній кімнаті. А жінка, що нарізала яйця, прогнала Больду,— вона пливла в повітрі, як по воді, й кричала: "Чарівно, чарівно, чарівно!", аж поки десь іздалеку долинув низький, як орган, бабусин голос, дикий, понурий крик: "Кров у сечі!"

VI

Поволі Генріх збагнув, що це: таке почуття буває, як ідеш по кризі, по тонкій кризі і не знаєш, яка під нею глибина. Крига ще не проломилась, і навколо стоять і всміхаються люди, готові кинутись тобі на допомогу, але це справи не міняє: все одно можна провалитись, а глибина під тобою невідома. Перша, ще не загрозлива тріщина в тій кризі з'явилась тоді, коли він побачив, як перелякався Мартін, почувши слово, що його мати сказала пекареві. То було огидне слово, що означало поєднання чоловіків із жінками. Але Генріх взагалі вважав слово "поєднання" за надто гарне, аби ним означати дію, яка йому здавалась не дуже гарною: червоні обличчя, стогін. Коли ще Лео не був йому дядьком, Генріх застав його з кондукторкою: приніс йому суп 4 не постукав. Верескливий крик кондукторки, мавп'яче" обличчя Лео.

— Клятий хлопчисько!

Генріх зачинив двері. Другого дня Лео боляче стукнув його щипцями по голові й сказав:

— Ну, голубе, я тебе швидко навчу правил пристойності. Ти не міг постукаати?

Після того Лео завжди замикав двері, але як мати перебралась до Лео, там, мабуть, діялось те саме. Поєднання було надто гарне слово для такої бридоти — але, можливо, в людей, що мають гроші, все це робиться якимось інакше. Можливо. Слово, що його вживав дядько Лео, було огидне, але пасувало краще.

Мартінів переляк показував, як глибоко було під кригою — безмежно глибоко й холодно, і ніхто не міг застерегти від катастрофи. Справа була не лише в грошах і в різниці між тим, що в Мартіна завжди стояло наготові в холодильнику, і тим, що він, Генріх, мусив щоденно купувати, вираховуючи кожен пфеніг: хліб, маргарин, картоплю та одне яйце тому паскудному Лео, і лише зрідка — Вільмі, собі або матері. То була ще й різниця між дядьком Альбертом і Лео, різниця між тим, як перелякався Мартін, почувши те слово, і як він сам тільки ледь здригнувся — йому просто було гидко, що те слово ввійшло і в материн ужиток.

Різниця між Мартіноюю і його матерями була, власне, не така вже й велика — він чомусь думав, що їх відрізняють лише гроші. А може, може, крига й не проломиться... *■*

Навіть у школі Генріх почував себе, як на кризі: капелан, наприклад, мало не впав із стільця, коли Мартін на сповіді розповів про слово, що його мати сказала пекареві. За те тільки, що він почув його, Мартін мусив п'ять разів підряд прочитати "Отче наш" і п'ять разів "Богородицю". У капелана був лагідний, привітний голос, схожий на голос дядька Віля, він розповідав про непорочну діву Марію, про божу ласку, про чистоту серця і про незайману душу. Чудовий голос, добре обличчя було в капелана, який домігся, щоб матері дали гроші на Генріхове перше причастя, хоч мати й була неморальна. Але чи знає капелан вимите, червоне мавп'яче обличчя дядька Лео, що пахне туалетною водою? Таких облич не буває в незайманих душ.

Генріх ступав по кризі, і глибина під нею з'ясується аж тоді, як крига проломиться. І мати змінилася — вимовила те слово. Але вона ще раніше змінилася, посуворішала. Генріх пам'ятав її привітною, ніжною й тихою, коли вона терпляче міняла компреси з оцту на грудях у дядька Еріха, усміхалася до Герта або ж розмовляла з Карлом перед тим, як позбулася "її". Обличчя материне посуворішало в лікарні.

Подекуди крига вже проломилась — у безпечних, мілких місцях, де вона легко може знову замерзнути. Історія з "нічною пітнявістю" дядька Віля, наприклад, викликала в Генріха лише сміх. Він сміявся з неї так само, як сміявся з Вілевих розмов про книжки й фільми — мрійливе мурмотіння, бульбашки з рота зачарованого духа, що піднімаються аж до крижаної поверхні, створюючи грайливий ефект, ніби водограй у павільйоні морозива.

Він брав до серця ціну на маргарин, яка щойно знову підскочила, підрахунки, що їх доводилось робити для матері, бо мати не вміла ощадити, і весь домашній бюджет лягав на його плечі. Брав до серця чисто виголене обличчя дядька Лео, що вживав слова, проти яких Гертова спадщина, слово "лайно", здавалося ніжним і делікатним. Брав до серця знімок батька, до якого Генріх поволі доростав, і материне обличчя: воно ставало дедалі суворіше, губи тоншали, мати все частіше вживала слово дядька Лео, все частіше ходила з ним танцювати і співала його пісень, як деякі жінки з кіно, ті жінки, що їх малюють на афішах із червоним написом: "Д і-тям перегляд заборонен о".

Гарно там, у кіно, затишно й тепло. Ніхто на тебе не дивиться, ніхто не розмовляє з тобою, і можна дозволити собі те, чого ніде не дозволяєш,—з а б у в а т и.

Слова вчителя були схожі на капеланові — яскраві, проте чужі; вони мінилися, вигравали під кригою, але до нього не доходили. Яйця подорожчали, ціна на хліб підскочила на п'ять пфенігів, а Лео, свиня, скаржився, що сніданки стали гірші, яйце йому дають мале, і звинуватив його в крадіжці грошей. Ось що він брав до серця. Ненависть до Лео, тієї мавпи, крім усього, ще й дурної. Довелося дати докладні розрахунки: вони переконали його, але слово "крадіжка" лишилося, і мати — Генріх пильно стежив за нею — на якусь мить повірила Лео, лише на мить, але й миті було забагато. Він мусив ощадити, бо Вільмі ніхто не купував одягу і її не було в чому вивести надвір. Крадіжка. І нікому не розкажеш — Мартін однаково нічого не зрозуміє, а з дядьком Альбертом він ще соромився говорити про таке. Та колись згодом поговорить, адже

дядько Альберт єдиний може зрозуміти, що означає для нього таке звинувачення. Його помста була жорстока: він цілих два тижні відмовлявся діставати продукти — хай мати сама їх купує, хай Лео морочить собі цим голову. І що ж? Уже через тиждень нічого було жерти, господарство пішло шкереберть, мати ревла, Лео скреготів зубами, й нарешті вони почали благодати його знову взятись до господарства — і Генріх згодився, проте ніколи не міг забути ту м и т ь, коли мати запідозрила його в крадіжці.

Про такі речі в Мартіновому будинку можна було говорити лише з дядьком Альбертом, і коли-небудь згодом, на канікули, як вони з Альбертом поїдуть до його матері, де Віль назиратиме за Вільмою, трапиться нагода поговорити з Альбертом про страшне слово "крадіжка". Дивачка Больда дуже добра, але з нею не можна говорити про гроші, а Мартінова мати, хоч і відрізняється від його матері лише тим, що має гроші, — однак тут є ще щось: вона дуже гарна, по-своєму краща за його матір, схожа на жінок із кіно і в грошах анічогісінько не тямить. З бабусею говорити про гроші наручно—вона зразу ж дістає чекову книжку. Всі вони дарували йому гроші—Альберт, бабуся, Віль і Мартінова мати, але від тих грошей крига не ставала міцніша, а глибина під нею очевидніша. Звісно, можна на ті гроші дещо купити матері — торбинку з червоної шкіри і червоні шкіряні рукавички, такі, як він бачив на якійсь жінці в кіно, можна купити дещо Вільмі, можна ходити в кіно, їсти морозиво, зробити якийсь запас у домашній касі — і можна також демонстративно нічого не купувати для Лео, демонстративно не дати йому відчуття поліпшення в домашньому бюджеті. Але грошей знову ж таки було замало, щоб купити домівку і все, з нею пов'язане, щоб здобути впевненість, що ти вже не ходиш по кризі, а головне, ні за які гроші не купиш різниці між дядьком Альбертом і дядьком Лео.

Те, що говорили в школі вчитель і капелан, відповідало словам Карла, гарним словам "нового життя", що з ними в Генріха було пов'язане навіть певне уявлення, яке — він знав це — ніколи не здійсниться. Материне обличчя поглаждало, а проте зробилося якесь твердіше, вона все віддалялась від батька, ставала старша за нього, набагато старша, а сам

він доганяв батька. Мати здавалася тепер Генріхові старою, страшенно старою, а ще недавно, коли вона в лікарні позбулась "її" і коли вперше пішла з Лео танцювати, була наче молода. І рука Гі ставала все важча, рука, яку вона вечорами клала мимохідь йому на лоба, перед тим, як іти до Лео, щоб поєднуватися з ним.

Генріхові тоді залишалась дитина, якої мати не позбулася. Вільмі вже майже два роки, і чомусь вона завжди брудна. Лео ненавидить бруд — він завжди вилизаний, завжди від нього тхне туалетною водою і ще якимось мастилом. Руки в нього аж червоні, такі натерті щіткою, нігті відполіровані. І, крім щипців на квитки, в нього була ще одна зброя — пилочка до нігтів, безглуздо довга стяжка шорсткої бляхи, якою він бив маленьку Вільму по пальцях. Кожного ранку Генріх грів воду, щоб скупати Вільму, якомога частіше міняв їй білизну, але невідомо чому Вільма завжди здавалась брудною, замурзаною, хоч була гарненька й розумна дівчинка. Було від чого впасти в розпач.

Як Лео був на вечірній зміні, він-удень залишався на годину сам з Вільмою, бо мати тепер о пів на першу йшла до пекарні. І відтоді, як Вільма вперше залишилась сама з Лео, тільки-но вгледівши його, починала кричати. А коли він погрозливо підіймав свої важкі нікельовані щипці, та зчиняла жахливий вереск, повзла до Генріха, чіплялась за нього і заспокоювалась аж тоді, як Лео йшов з дому і Генріх нашіптував їй: "Лео нема, Лео нема, Лео нема". Але вона ще довго схлипувала, і Генріхові руки були мокрі від сліз. Після обіду він найчастіше залишався з нею сам—тоді Вільма була спокійна і ніколи не плакала. Гарно було й вечорами, коли мати з Лео йшли на танці. Генріх тоді сповіщав Марті-на, що не хотів приходити, як Лео був дома, бо так само боявся його, як і Вільма, —і вони купали дитину, годували її, бавилися з нею. Або залишали Вільму в Марті-новому саду й грали в футбол. Потім увечері Генріх лягав у ліжко, вкладав Вільму, бубонів вечірню молитву й думав про дядьків. Вільма, чиста, викупана, засинала біля нього, засунувши пальця в рот, і він відносив її в колиску аж тоді, як у нього злипалися очі. В сусідній кімнаті мати поєднувалась з Лео—Генріх нічого не чув, але знав, що відбувалось між ними.

Коли Генріх роздумував, який із дядьків був найкращий, то завжди вагався між Карлом і Гертом. Карл був ласкавий і педантичний, "Карл — нове життя", "Карл — надбавка", Карл, від якого завжди пахло юшкою для службовців міської управи, Карл, що залишив по собі брезентовий ранець на казанок, у який Більма складає тепер свої іграшки.

Але Карл умів також робити подарунки, як і Герт, що ввечері веселий приходив додому і приносив у відерці з-під мармеладу весь свій струмент: кельми, лопатки, фуганок, ватерпас і заробіток за день, який він брав продуктами. Все те Герт щедро викладав на стіл — маргарин і хліб, тютюн, м'ясо й борошно, а часом навіть те, що тоді було надзвичайно коштовне й рідкісне: маленьке, біле, напрочуд смачне яйце. Мати найчастіше сміялась за часів Герта. Він був молодий, чорнявий і не соромився грати в "Не сердься, хлопче" та "Впіймай шапку". Інколи в темряві Генріх чув, як мати сміялась у ліжку, де вона спала з Гертом, і той сміх не викликав у нього неприємного почуття до матері, як тоді, коли вона хихотіла з Карлом. Про Герта лишилися такі гарні спогади, що навіть думка про його поєднання з матір'ю не затьмарювала їх. На рукаві військового мундира в Герта залишилась темно-зелена пляма там, де колись були нашивки старшого єфрейтора. Вечорами Герт підторговував гіпсом і цементом, який продавав на фунт: насипав лопаткою з паперового мішка фунт гіпсу або цементу, як тепер насипають борошно.

Карл був зовсім інший, але також гарний. Він єдиний із дядьків ходив до церкви, брав із собою Генріха, пояснював йому літургію й молитви. А ввечері, попоївши, надівав окуляри й починав розмови про "нове жигтя". Щоправда, він ніколи не ходив до сповіді й не причащався, але бував у церкві і на все знав відповідь. Карл був поважний, педантичний, проте ласкавий і дарував Генріхові цукерки й цяцьки, а як казав: "Ми почнемо нове життя", — то відразу ж додавав: — "Я хочу дати лад нашому життю, Вільмо, дати лад". До ладу належало й те, що Генріх повинен був звати його не —дядьком, а батьком.

Від Еріха залишились у пам'яті чай із дивним запахом, теплі хустки, змочені в оцті, і запальничка, що й досі не зіпсувалася. Сам Еріх залишився в Саксонії.

Герт одного дня просто не повернувся, і вони довго нічого не знали про нього, аж поки через кілька місяців не отримали з Мюнхена листа: "Я мусив поїхати, більше не повернуся. Мені було добре з тобою, дарую тобі годинника". Від нього залишився в пам'яті запах вогкого гіпсу, а в матиному лексиконі слово "лайно".

А Карл пішов тому, що мати не захотіла "її". Нове життя не настало, а Карла він тепер інколи бачив у церкві. В нього була вже дружина й дитина; в неділю він ішов гуляти, ведучи за руку маленького хлопчика такого віку, як Вільма. Карл, здавалося, не пам'ятав уже ні Генріха, ні матері, бо не вітався. Він тепер ходив сповідатись, а віднедавна став співати в церкві; Генріх чув із хорів голос, який говорив колись про "нове життя", про "надбавку" та про "лад у родині", і не міг зрозуміти, чого мати не захотіла "її". Карл став би тоді його батьком.

Хтось із мешканців їхнього будинку завжди писав олівцем на стіні в коридорі те слово, яке мати сказала пекареві. Але не відомо було, хто саме. Слово залишалося інколи цілий день, але не довше — увечері приходив столяр, що мав унизу маленьку майстерню, і виколупував його цвяхом. На кам'яних плитках підлоги лишався слід, білий порошок, а на стіні — подряпина. Невідомий знову писав слово, а столяр знову його виколупував: на стіні чорніло вже двадцять латок. То була мовчазна боротьба, і обидві сторони вели її однаково вперто: слово з'являлось знову, а столяр, що від нього, як і від Еріха, тхнуло камфорою, приходив із майстерні з чотиридюймовим цвяхом і виколупував його. Столяр був добрий, особливо до Вільми — щосуботи, коли підмайстер замітав майстерню, то мав вибрати всі оцупки, витерти й віднести Вільмі разом із найдовшими, найкучерявішими стружками. А сам столяр, коли збирав гроші за квартиру, завжди приносив Вільмі цукерки. Як Лео був дома, столяр казав йому:

— Я ще з вами порахуюся. Лео відповідав:

— Я з вами також.

Більше вони один з одним не розмовляли.

І аж згодом — Генріх сам дивувався, як він не здогадався про це раніше,— йому спало на думку, що то, мабуть, Лео писав на стіні: Лео якраз на таке здатний, бо то було його улюблене слово. Генріх почав стежити за Лео, коли той ішов на роботу або повертався додому, — Лео нічого не писав. Проте саме в ті дні, коли Генріх стежив за ним, слова на стіні також не було. Воно з'являлось лише тоді, коли він не міг стежити. Так тривало довго — вже півстіни списано й подряпано. Одного дня, як Генріх прийшов із школи й побачив у сінях на стіні слово, він під час вечері уважно придивився до олівця Лео, якого той заткнув за вухо. Вістря олівця було списане, зовсім пласке, а навколо нього білів маленький віночок — так виглядає олівець, як ним писати на стіні. Отже, слово те справді писав Лео.

Мати також лаяла того, ото писав на стіні, й казала:

— Дітям цього не треба читати.— І додавала похмуро: — Всяку погань вони і так зарані визнають.

І все ж мати сама сказала те слово пекареві в темному, теплому підвалі пекарні, що пахнув солодким тістом.

І Лео знову писав його на стіні, столяр виколупував його цвяхом, а в Генріха не вистачало мужності розповісти столярові про своє відкриття.

Колись, розмовляючи з дядьком Альбертом про всячину, він скаже йому й про це.

Увечері, лежачи в темряві на ліжку, Генріх розглядав батьків знімок, на який падало світло вуличного ліхтаря. Знімок тихо тремтів і погойдувався, як вулицею проїздили автомобілі, а надто коли їхала вантажна машина або тридцять четвертий автобус.

Від батька залишилось небагато — знімок на стіні й книжечка, яку мати вперто берегла між романами та ілюстрованими часописами, забруднена, тоненька, пожовкла брошура під назвою: "Що треба знати автослюсареві, щоб здати екзамен на підмайстра". Між її сторінками лежить згорнена вчетверо, пошарпана, але ще чітка літографія, на якій зображено Христа і його учнів за вечерею, — така сама, як дали йому, навіть підпис майже той самий: "Генріх Брілах уперше одержав святе причастя в парафіяльній церкві св. Анни в Чисту Неділю 1930 р." Тільки в нього парафіяльна церква св. Павла і Чиста Неділя 1952 р.

Материн батько лишився в Саксонії. Він нарікав на мізерну⁷ пенсію і в кожній листівці писав: "Невже у вас не знайдеться кімнатки для мене, щоб я повернувся на батьківщину?" А мати посидала йому тютюн та маргарин і писала: "З житлом у нас справді дуже погано — таке все дороге". Материна мати померла в Саксонії, а батьків батько лежав на тутешнім кладовищі під трухлявим дерев'яним хрестом, біля якого вони в поминальний день клали квітки й запалювали різноколірні свічки. Батькова мати — бабуса — була в сварці з матір'ю, вона приходила тільки на другий день різдвя, приносила Генріхові подарунки й демонстративно нічого не приносила Більмі. Вона казала майже те саме, що й Карл: "Лад... його ніксяи не буде". А ще любила казати: "Якби це бачив мій бідний син".

Бабуса приходила рідко. Вона була недобра, бо Віль-ми або взагалі не помічала, або нічого їй не приносила. А йому завжди казала:

— Ти б коли-небудь зайшов до мене.

Та Генріх тільки один раз її відвідав. У неї було чисто, так само, як у Лео, і пахло воском до підлоги. Бабуся пригостила його печивом і какао, дала навіть грошей на трамвай, але потім почала випитувати. Він нічого не розповів і більше не поїхав до неї, бо вона говорила теж, як ті люди) що під крижаною поверхнею: "незаймана душа", "чисте серце", а тим часом випитувала про Лео, про Карла й Герта і мурмотіла, хитаючи головою:

— Ніякого ладу... якби мій бідний син, твій батько, побачив...— І показувала йому знімки, де батько був

такого віку, як він, батьків знімок перед першим причастям, а другий — у комбінезоні слюсаря.

Але Генріх більше ніколи не їздив до неї, бо не міг брати з собою Вільму.

VII

Коли Нелла приводила гостей, то кликала Альберта, щоб він допоміг перенести сонного хлопця до його кімнати. Мартін був обважнілий зі сну, щось тихо мурмотів, і вони завжди боялися, що він прокинеться, та здебільшого хлопець одразу згортався калачиком в Альбертовій постелі і спав собі далі. Гості в Нелли бували часто, і Альбертові доводилося по двічі на тиждень переносити хлопця до себе. Тоді він мусив кидати свою роботу, бо не хотів працювати й курити, коли Мартін спав у нього. Виходило якось мимохіть, що він ішов до Неллиної кімнати і прилучався до її гостей. Кілька разів він пробував працювати далі в порожній кімнаті нагорі, поряд із Глюмовою, та вона була чужа для нього, і під час роботи йому бракувало безлічі дрібниць, які він у себе звичним рухом витягав із шухляд письмового стола: ножиці й клей, олівці й пензлі. І йому здавалося, що не варто влаштовуватись у тій кімнаті. Була ще порожня кімната внизу, але в ній теж багато не напрацюєш: жовтогаряча канапа, жовтогарячі крісла, такого самого кольору килим, на стінах — картини

художника, якому протегував Неллін батько, докладно вималювані, нудні, а до всього ще й затхлий дух помешкання, що в ньому роками вже ніхто не живе, але яке регулярно прибирають. Хлопець уперто відмовлявся переселятися до котроїсь із порожніх кімнат, тому Альбертові не залишалось нічого іншого, як іти до Нелли й сидіти з її гістьми. Він завжди сердився й нудьгував там. Інколи не витримував — ішов звідти, щоб де-небудь упитися, а як повертався й бачив її саму серед попільничок, повних недокурків, порожніх пляшок і тарілочок із недоїденими бутербродами, йому ставало шкода її.

Найчастіше приходили які-небудь сноби, що з ними Нелла знайомилась десь у дорозі, чи на якомусь збіговиську, або їх рекомендували їй під час доповіді, і Альбертові гидко було цілими годинами слухати їхню балаканину про мистецтво. Він ніколи не брав участі в розмові, пив вино й чай, а як хтось починав читати вірші Рая, йому ставало просто зле. Але скоряючись Нелліній усмішці, він неволею відповідав на запитання про Рая.

Щоб не так було шкода згаяного часу, він багато пив. До того ж інколи серед гостей були гарненькі дівчата — а він любив дивитися на гарненьких дівчат, навіть як вони були захоплені снобізмом. Він пильно стежив за всім, часто вставляв, щоб відкоркувати пляшку, або, якщо гості засиджувалися допізна, їхав на своїй машині купувати ще вина, печива й сигарет. Утримував його там тільки хлопець, що спав на його ліжку,— він часом прокидався серед ночі й лякався, коли бачив над собою чужі обличчя. А ще, бувало, Нелліна мати серед ночі влаштовувала сцену. Як ще не настав час "крові в сечі", вона, вигадувала щось інше, не таке для неї звичне. Вона могла цілими тижнями спокійно сидіти в своїй кімнаті з пляшкою червоного вина, тарілкою бутербродів і сигаретами "Томагавк" у яскраво-червоних коробках, порпаючись у старих листах чи обраховуючи своє майно. Або сиділа й гортала свої давні підручники, читанки 1896—1900 років чи стару шкільну біблію, де залишились сліди її малювання, зробленого більше ніж п'ятдесят років тому,—десятирічною селянською дівчинкою вона темно-червоним олівцем густо зафарбувала

криваві шати єгипетському Йосифові, а рудим, кольору гірчиці,— приборканих левів, що мирно сплять навколо Даниїла.

Цілими тижнями вона була спокійна, а потім зненацька відчувала потребу влаштувати сцену. Бувало, вночі, о першій годині, їй раптом забагнеться поїсти салати.

Тоді вона, одягнувши чорний, у голубих квітках халат, ішла до Неллиної кімнати з порожньою пляшкою з-під оцту в руці й на порозі кричала:

— Свинство — пляшка знову порожня, а мені треба, конче треба салати!

Не так легко було дістати серед ночі оцту, та Альберт про всяк випадок уклав з буфетницею привокзального ресторану товариську угоду і міг у будь-яку хвилину дістати там що треба. Коли Больда пізно ввечері сходила на кухню, а Неллина мати ще не спала і була настроєна влаштовувати сцену, тоді вона зчиняла свар* ку й кричала на Больду:

— Ох ти ж, зведена чернице, подвійна вдовичко! — і перераховувала всі злочини Больдиного батька, що, очевидно, був браконьєром і пачкарем, але вже п'ятдесят п'ять років лежав на кладовищі в маленькому гірському селі. Коли ж у неї не було настрою влаштовувати сцену, вона не чіпала Больди або заводила з нею мирну балачку. Чи зненацька вдиралася до Неллиної кімнати й кричала:

— Знову хвойдаєшся, розпуснице? А чоловік твій, бідолаха, спить у чужій землі!

Тоді її міг заспокоїти тільки Альберт або Глюм, і ;гому краще було, щоб він залишався вдома, бо Нелла боялась своєї матері.

Отже, він просиджував два дні на тиждень із Нелли-ними гостями, охороняючи хлопчиків сон, і був завжди готовий, немов та пожежня, втихомирювати, як виникне потреба, Неллину матір.

Альберт не ображався, що потім, коли гості розходились, йому накидали роль шофера таксі: він підвозив Неллиних гостей до трамвайної зупинки, а як було дуже пізно, то до трамвайного парку, звідки цілу ніч щогодини від'їздив трамвай. А коли мав бажання, то розвозив їх поодинці додому. Альберт намагався якнайдов-ще пробути в місті, бо завжди хотів, щоб Нелла вже спала, як він повернеться.

Гарно їхати самому вночі: вулиці порожні, сади огорнуті густою темрявою. Він дивився на картини, ви-чаклувані з мороку фарами його машини: на рухливі, різкі, дуже чорні тіні й на жовто-зелене газове світло вуличних ліхтарів, холодне, мов крига, світло, яке він любив і яке навіть улітку викликало уявлення про великий холод. Сади й парки, залиті тим жовто-зеленим світлом, навіть у цвіту здавалися нерухомими, холодними, ніби мертвими. Часто він виїздив на кілька кілометрів за місто, поминав сонні села, вибирався на автостраду, мчав якийсь час нею з величезною швидкістю, а на першому ж роздоріжжі повертав назад до міста. І кожного разу відчував глибоке хвилювання, коли в світлі фар виринала людина, — здебільшого то були повії, що стояли якраз на видноті, коли на поворотах водії вмикали далеке світло: самотні, бездушні ляльки в строкатому одязі, що навіть не усміхалися, як хто-не-будь проїздив повз них: білі ноги на темному тлі, залиті яскравим світлом. Вони завжди нагадували Альбертові старовинні різьбленні фігури на носі корабля, і здавалося, що корабель потонув, а вони стоять, і фари раз по раз вихоплювали їх із темряви на поворотах. Альберт дивувався, як добре вибирали вони місце, але ще ніколи не бачив, щоб машина зупинилась і хтось узяв дівчину.

Там, де кінчався міст, коло сходів притулилася маленька пивничка, що була відчинена цілу ніч. Альберт випивав склянку пива й чарку горілки, аби тільки довше не повертатися. Господиня вже знала його, бо

гості бували часто, і кожного разу він розвозив їх додому, щоб не залишатися на самоті з Неллою.

Часто він сидів у тій пивничці дуже довго, думаючи про речі, що мимоволі поставали в пам'яті через Нел-линих гостей. Коло столиків звичайно сиділо кілька матросів із рейнських суден, граючи в кості, з репродуктора тихо лунали чужі голоси, а маленька чорнява господиня плела біля грубки. Вона завжди розповідала Альбертові, для кого плете: світло-зелений светр для зятя, руденькі рукавички — для дочки. Та найчастіше вона плела гарненькі штанці для онуків. Взірці господиня вигадувала сама, а часто питала поради і в Альберта, і він давав їй багато вказівок. Раз навіть порадив на світло-жовтій сукні для чотирнадцятирічної онучки виплести темно-зелені пляшки з різнобарвними наліпками. Сам намалював їй узірець кольоровими олівцями, що їх завжди носив із собою, на білому цупкому папері, в який вона загортала матросам холодні котлети й битки. Іноді, коли він починав думати про всі ті речі, що їх згадував через Неллиних гостей, то засиджувався до третьої або й до четвертої години ранку.

Перед війною Альберт був кореспондентом однієї маленької німецької газети в Лондоні, але газета витурила його, і після смерті Лін Нелла наполягла, щоб він повернувся до Німеччини. Неллин батько влаштував його на своїй мармеладовій фабриці, щоб він не був на очах. Тут він разом з Раєм до самого початку війни вів маленький статистичний відділ. Всі кошти вони витрачали на вигадки, що не стільки давали користі фабриці, скільки були їм самим своєрідною посвідкою особи:

Альберт із Раєм могли кожної миті довести, що виконують розумну, не пов'язану з політикою роботу, беруть участь у так званому трудовому процесі. В їхній робочій кімнаті завжди панував розгардіяш, здатний викликати уявлення про жваву працю. На креслярських дошках були приколоті ескізи, навколо валялися тюбики й пензлі, на поличках стояли відкриті пляшечки туші, а з відділу збуту щонеділі приходив звіт, заповнений цифрами, які вони потім переносили на свої таблиці:

стовпчики цифр проти кожної німецької округи, що~по-тім оберталися в крихітні слоїки мармеладу на кольорових географічних картах.

Згодом вони почали придумувати нові назви до нових сортів мармеладу і так ретельно провадили свої підрахунки, що могли коли завгодно сказати, де й скільки з'їли або з'їдять мармеладу і якого саме. Вершиною їхнього цинізму була пам'ятка під назвою: "Виробництво і збут ароматного варення Е. Гольштеге", видана 1938 року, до двадцятип'ятиріччя з дня заснування фірми. То була надрукована на дуже гарному папері брошура з багатьма ілюстраціями, розіслана безкоштовно всім клієнтам. Альберт робив ескізи нових плакатів, Рай складав нові підписи, а вечори вони проводили з Неллою і небагатьма друзями, яких можна було ще мати 1938 року. То був дуже напружений час, і вечорами їхнє стримуване роздратування не раз проривалось, особливо як приходив патер Віліброрд. Рай ненавидів Віліброрда, того самого, що тепер завзято робить із нього культ. Кінчалось це здебільшого однаково: вони так допікали Вілібрордові, що той ішов геть, а самі потім напивались, обмірковували, чи можна емігрувати, і другого ранку спізнявались у своє бюро, голова тріщала, і, бувало, охоплені раптовою люттю, вони рвали всі свої малюнки й таблиці.

Та минав день, і вони знову починали малювати, винаходячи нові принади для споживачів, нові категорії й відтінки кольорів, щоб графічно схарактеризувати різні гатунки мармеладу. А останнім їхнім витвором, перед тим, як їх забрали на війну, був історичний огляд, у якому Рай поставив собі за мету довести, що вже люди кам'яного віку, римляни, греки, фінікійці, євреї, інки й германці, втішались мармеладом. У той витвір Рай уклав усю свою уяву, а Альберт — весь талант художника.

Вийшов справді шедевр, що дав підприємству багато нових клієнтів. Але тепер уже їх не треба було, бо з'явився новий клієнт, що поїдав мармелад без жодної реклами,— війна.

Під час війни всюди на узбіччі доріг, де зупинялись німецькі обози, бачили бляшанки з-під мармеладу їхньої фабрики: наліпки з

Альбертовими ескізами, підписи, що їх робив Рай. Французькі діти грали тими бляшанками в футбол, для російських жінок вони були коштовною знахідкою. І навіть як наліпка була вже давно відірвана або подерта, а сама бляшанка заіржав-лена й побита, вони все одно пізнавали її із штампованої монограми Раєвого тестя "Е. Г." — Едмунд Гольштеге. І навіть коли ночували десь у затхлому приміщенні і в темряві натикалися на бляшанку, що торохтіла під рукою, зустріч була неминуча: можна було відчутти, намацати там, де в бляшанку вставлено дужку, опуклі літери "Е. Г." й стилізовану вишню, Альбертів витвір.

Армія на своєму переможному шляху залишала не тільки гільзи снарядів, зруйновані будинки й забиту худобу, а й бляшанки з-під мармеладу. В Польщі й у Франції, в Данії і в Норвегії, на Балканах — усюди можна було прочитати на бляшанці з-під мармеладу вислів, що його склав Рай: "Дурний той, хто варить сам повидло, для тебе його наварить Гольштеге". Слова "Дурний той, хто варить сам повидло" були надруковані великими червоними літерами, все інше — трохи дрібнішими. Той вислів був наслідком тривалої наради з дирекцією, після якої вони розпочали кампанію проти домашнього повидла. Але кампанію довелося припинити, бо втрутились органи пропаганди нацистської партії, які з свого боку вважали, що вміння варити повидло — велика цнота щиро німецької господарки. Але наліпки й плакати були вже надруковані — а під час війни такими дрібницями не цікавились, їх поналіплювали, і згодом вони попали аж у глиб Росії.

Перший рік війни Альберт і Рай прослужили в різних частинах, на різних фронтах, але навіть будши далеко один від одного, бачили те саме: в передмістях Варшави і біля Ам'єнського собору валялися німецькі бляшанки з-під мармеладу.

Крім того, вони ще одержували од Неллиної матері пакунки з гарними, зробленими з хромованої бляхи мініатюрними баночками мармеладу — рекламними сюрпризами, що їх безкоштовно давали кожному, хто купить три великі банки. І Неллина мати занадто часто писала про те, як добре йдуть справи на фабриці...

У пивниці нікого вже не було. Пиво видихалося і було таке несмачне, що Альберт, надпивши трошки, відсунув склянку. Потім оглянув ряд пляшок на полиці й сказав, не піднімаючи голови:

— Дайте мені, будь ласка, чарку шварцвальдської вишнівки.

Та пальці в господині вже не рухалися, клубок вовни й дротики впали на підлогу, і, підвівши голову, Альберт побачив, що вона заснула. По радіо жіночий голос тихо, співав південноамериканську пісню. Він устав, зайшов за прилавок, налив сам собі вишнівки, підняв клубок і дротики й подивився на годинник: була вже третя ночі. Альберт пив горілку поволі, майже по краплі, потім запалив люльку. Нелла, напевне, ще не лягла, йому ніколи не щастило дочекатися в місті, поки вона засне. І хоч що б він їй казав, вона все покійно вислухає. Про Раєву ненависть до Віліброрда, і про Раєву цинічність, і про його снобізм, і про те, що перед смертю він за п'ять років не написав жодного вірша — лише рекламні підписи, і що вона винна в створенні фальшивої легенди.

Він допив горілку й збудив господиню, поторсавши її легенько за плече. Вона зразу ж прокинулась, засміялась і сказала:

— Ото розіспалася! Якби не ви, то мене й пограбувати могли б.

Вона встала й вимкнула радіо. Альберт поклав гроші на прилавок, вийшов на вулицю й почекав господиню, що опускала жалюзі й замикала двері.

— Сідайте,— сказав він,— я доведу вас додому.

— От добре,—зраділа господиня.

Був понеділок, люди на вулиці майже не показувалися, тільки великі вантажні машини з городиною їхали в напрямку ринку.

Через господиню Альберт зробив гак, висадив її й повільно рушив додому.

Нелла ще не спала. Вона навіть не прибрала в кімнаті: всюди стояли склянки, філіжанки, тарілки з недоїденими бутербродами, розкришене печиво в скляних вазочках, порожні коробки з-під сигарет. Навіть попільничок не спорожнила. Пляшки стояли на столі, на* вкруги валялися корки.

Нелла сиділа в кріслі й курила, втупивши очі кудись у далечінь. Часто йому здавалося, що вона сидить там вічно й вічно сидітиме. Він мав на увазі всю силу й вагу слова "вічно" — сиділа отак бозна-відколн в темній кімнаті, відкинувшись на спинку зеленого крісла, й курила, втупивши очі в далечінь. Проте запарила каву й накрила кавник старим ковпаком, щоб не прохолов. Коли вона зняла ковпак, свіжа, яскрава зелень кавника видалась Альбертові єдиною свіжою річчю в цій кімнаті, де навіть квіти, що їх поприносили гості, були ніби насичені димом сигарет або лежали ще, загорнуті в папір, на столі в передпокої. Неллина неохайність здавалась йому раніш привабливою, але відтоді, як вони стали жити вкупі, Альберт зненавидів її.

Якщо кавник стоїть на столі, то ніч буде довга, він знав. Альберт ненавидів каву, ненавидів Неллу, її гостей, безглуздо змарновані ночі, але як тільки Нелла усміхалася, він забував свою ненависть: у тому єдиному, неповторному русі м'яза на її обличчі таїлась могутня сила. І хоч Альберт знав, що усмішка та машинальна, він ніколи не міг устояти перед нею, бо щоразу знову вірив, що Нелла усміхається йому. Він сідав і починав автоматично говорити те, що тисячі разів говорив у таку мить і за таких обставин. Нелла любила такої пізньої години виголошувати довгі монологи про своє змарноване життя, освідчуватися йому або розписувати, як би все було, коли б Рай не загинув. Вона щосили намагалася повернути час назад, відкинути все те, що відбулося за ці десять років, і втягти Альберта в свої мрії.

О пів на четверту Нелла вставала, ще раз ішла запарити каву, і, щоб не залишатися самому в цій кімнаті, яку він знав уже двадцять років, у кімнаті, сповненій тютюновим димом і спогадами про Рая, Альберт збирав до купи склянки й брудні тарілки, висипав попіл із попільничок, розсував зелені завіси й відщтняв вікно. Потім ішов до Нелли на кухню, брав із шафи вази, наливав у них води й ставив туди квіти. А відтак стояв біля газової плити поруч із Неллою, яка чекала, поки закипить вода, їв холодне м'ясо або смачний Неллін салат, який вона завжди тримала наготові в холодильнику.

Це була година, якої Нелла прагнула, задля якої, очевидно, й затівала весь той гармидер, бо саме так відбувалося все двадцять років тому: він стояв на кухні поруч із Неллою, дивився, як вона запарює каву, куштував її салат — о третій або о четвертій ночі — і розглядав напис, викладений чорними плитками по білих: "Любов приходить на ситий шлунок". Рай завжди лишався в Нелліній кімнаті й дрімав. Тоді також гості засиджувалися допізна, ті ночі були заповнені балаканиною про політику, суперечками з Шур-бігелем, який закликав усіх вступати до штурмових загонів і християнізувати їх. Такі слова, як "дріжджі", "закваска" або такі фрази, як "збагатити націонал-соціалізм скарбами християнської думки", їх обурювали. Тоді також серед гостей були гарні дівчата, проте більшість їх загинула, деякі роз'їхались під час війни по чужих містах і країнах, а дві вийшли заміж за нацистів і повінчалися з ними під дубами.

Потім Рай і Альберт пересварилися майже з усіма. Вони засиджувалися допізна над картами, принесеними з бюро, і серед ночі ще двічі пили каву: о другій годині і о третій.

Добре, що хоч кавник, в який тепер Нелла наливав каву, не той, що тоді. Та й не тільки він, багато чого невблаганно нагадувало, що часи змінилися.

Серце його калатало, коли він серед ночі йшов до своєї кімнати, щоб поглянути, як спить хлопець: Мартін виріс і, здавалось Альбертові, виріс

швидко й остаточно. Альберт навіть лякався, побачивши на своєму ліжку великого одинадцятирічного хлопця: він лежав, розкинувшись, білявий, вродливий, дуже схожий на Неллу. У відчинене вікно долинали вже ранішні звуки далекий брязкіт трамвая, щебетання пташок. Чорнильна синява ночі за рядком тополь, що оточували сад, порідшала, зблякла, а нагорі, в кімнаті, де мешкав тепер Глюм, не чути вже, давно не чути важких розмірених кроків Неллиного батька, кроків селянина, що надто довго ходив за плугом і не міг уже змінити свою ходу.

Сучасне й минуле наштовхувались одне на одне, як два диски, що крутяться, шукаючи спільного центра: один крутився рівномірно, вісь його проходила посередині — то було минуле, яке, здавалося, він бачив дуже чітко; але сучасне оберталося швидше, ніж минуле, перестрибувало через нього, роблячи дугасті кільця, наче мало свою власну вісь, і нічого не можна було вдіяти, дарма, що Альберт бачив хлопчаче обличчя, відчував його віддих Н4 своїй руці, бачив ласкаве кругле Глюмове лице. Дарма, що минулі двадцять років лишили сліди на Неллиному обличчі: зморшки навколо очей, ситі згортки на шиї, уже далеко не молодій, губи, шорсткі від безперервного куріння, рідкі зморшки на обличчі — все дарма. Він піймався на її усмішку, автоматично викликані чари, що знищують час, а хлопчика на ліжку роблять якимось привидом. І між сучасним, що крутиться такими дугами, і минулим, що наче так рівно обертається, зненацька вганяється третій, яскраво-жовтий диск: час, якого ніколи не було, життя, ніколи не прожите, — Неллина мрія. Нелла втягує в неї Альберта хоч на кілька хвилин, тут, уночі, на кухні, запарюючи каву і готуючи бутерброди, що засихатимуть на тарілці. Кавник, бутерброди, усмішка, сивий, молочного кольору світанок — все це лише реквізит і лаштунки Неллиної болісної мрії, мрії прожити життя, якого ніколи не було й ніколи не буде, — життя з Раєм.

— О,— промурмотів Альберт, — я колись таки здурію через тебе.

Він заплющив очі, щоб не бачити того карколомного обертання, божевільного мерехтіння трьох дисків, що ніколи не зійдуться до купи, смертельної неузгодженості, в якій немає спокою.

Кава, що її ніхто не вип'є, бутерброди, що їх ніхто не з'їсть, — реквізит кривавої драми, куди він залучений, як єдиний і необхідний статист, — та все ж його втішало, що каву підігріє собі Больда, а бутерброди загорне й візьме на роботу Глюм.

— Іди вже,— стомлено мовила Нелла, накриваючи кавник зеленою накривкою.

Він похитав головою:

— Чому б нам не спробувати якимось полегшити життя?

— Одружитися, чи як? — відповіла Нелла. — Гадаєш, так було б легше?

— А чому б ні?

— Іди краще спати, — мовила вона. — Я не хочу тебе мучити.

Альберт мовчки вийшов, тихо подався до ванної, запалив там газ, пустив воду і повернув кран так, щоб вода нечутно набиралась у ванну.

Він довго стояв і тупо дивився на синювату воду, що легенькими струменями здіймалася з дна. Водночас напружено прислухався: Нелла зайшла до своєї кімнати, і незабаром звідти почувся її плач. Дверей вона не зачинила, щоб Альберт чув той плач. У будинку було тихо й прохолодно. Надворі вже світало. Замислившись, Альберт кинув недокурка у ванну і тепер, отупілий з втоми, спостерігав, як розмокає недокурки і на дно осідає чорним брудом затверділий попільничка, як жовті крихти тютюну спочатку плавають на поверхні цілою купкою, потім починають розпорошуватися, і кожна залишає у воді жовту хмаринку. Цигарковий папір потемнів, і на темному тлі добре видно напис: "Т о м а г а в к >>". Як він курив сигарети, то вибирав бабусину марку, щоб бути готовим до її нальотів. Жовта хмаринка стала вже така завбільшки, як

гриб, а вода, що була догори з душу на дні ванни, відштовхувала купку тютюну, яка все більше розпорошувалася і все більше втрачала свій колір. Унизу, на чистому, блакитному дні ванни, рухались чорні, затверділі часточки попелу. Течія відносила їх поволі до стоку.

Нелла все плакала, і двері стояли відчинені. Альберт раптом вимкнув газ, повернув кран, витяг за нікельований ланцюжок затичку з ванни й побачив, як зникають у вирі жовті тютюнові хмаринки.

Він вимкнув світло й пішов до Нелли. Вона курила й схлипувала. Він зупинився на порозі і суворим голосом, що здивував навіть його самого, крикнув:

— Чого ти, власне, хочеш?

— Сядь біля мене, — мовила вона.— Сядь.— Усмішки в неї не вийшло, і це зворушило Альберта: не часто з нею таке бувало.

Він сів і взяв сигарету з коробки, яку вона подала. Нелла знову спробувала усміхнутись, і цього разу їй пощастило: здавалося, наче хтось потай натиснув кнопку. Як фотограф' користується лампою-блискавкою, так Нелла користувалася своєю усмішкою, вона славилась нею — але тепер ця усмішка стомлювала Альберта, так само, як і вигляд її ніжних білих рук, що славились не менше, ніж її усмішка. Вона не погребувала найдешевшим трюком: заклала ногу на ногу й трохи відхилилася назад, щоб видніше було її гарні груди.

У ванні забулькала остання вода: ще один сплеск, і заспокійливого шуму більше не чути.

— Виходити заміж я більше не хочу, — тихо сказала Нелла.— На таку принаду я вже не спіймаюсь. Якщо хочеш, стану твоєю коханкою, ти сам знаєш, і коханка з мене буде вірніша, ніж була б дружина, але заміж я більше не вийду. Відтоді, як я збагнула, що Рай мертвий, я часто думаю,

що краще було б мені взагалі не виходити заміж. Навіщо ця комедія, цей маскарад, ця смертельна поважність шлюбу і страх удівства? Громадянська реєстрація і вінчання в церкві — а потім з'являється якась нікчема й посилає твого чоловіка на певну смерть. Три або чотири мільйони цих урочистих угод поламано війною: залишились тільки вдови... Я просто не здатна бути вдовою — і не хочу бути дружиною ніякого іншого чоловіка, крім Рая, і не хочу більше мати дітей — ось мої умови.

— А мої ти знаєш, — сказав Альберт.

— Авжеж, — спокійно погодилась вона, — одружитися, всиновити хлопця, а можливо, — мати ще й власних дітей.

— На добраніч,— сказав він і хотів устати.

—г Ні, не йди, — спокійно зупинила його Нелла. — Нарешті стає трохи веселіше, а ти хочеш іти. Навіщо бути таким коректним, таким педантичним, так суворо дотримуватись приписів моралі — я просто не розумію.

— Задля хлопця. Твої мрії не мають майже ніякого значення порівняно з його життям. Кінець кінцем, тобі майже сорок років.

— З Раєм усе було б добре, я б залишилась вірна йому, і в нас ще були б діти, але його смерть зломила мене, якщо тобі такий вислів подобається, і я не хочу бути ще раз чиеюсь дружиною. Практично ти й так Мартінів батько. Тобі мало цього?

— Я боюся, — заперечив Альберт, — що ти одружишся з кимось іншим, і хлопець дістанеться йому.

— Ти любиш хлопця більше, ніж мене?

— Ні,—тихо відповів Альберт,—його я люблю, а тебе — ні. Тут не може бути більше чи менше — я тебе

надто добре знаю, щоб закохатись у тебе, але ти досить гарна, щоб часом захотілося переспати з тобою,— однак тепер я так не можу, бо часто думаю про Рая і хлопець завжди зі мною. От яка справа.

— О, тепер я знаю, чому не одружуся з тобою — тому, що ти не любиш мене,— сказала Нелла.

— Зате віднедавна ти вмовила себе, що любиш мене. Це якраз пасує до твоїх мрій.

— Ні,— заперечила вона,—я не вмовляю себе і знаю, що це неправда. В мене до тебе таке саме почуття, як і в тебе до мене. Раніше це називалось освідчуватись в почуттях — але наші слова мало про що свідчать. Знайди інші слова, якщо хочеш.

Альберт хотів устати, пройтись по кімнаті чи підійти до вікна, але він надто часто бачив у кіно, як чоловіки, що освідчувались жінкам, вставали й говорили, ходячи по кімнаті, тому лишився сидіти *в незручному кріслі і лише взяв сигарету з коробки, яку йому простягла Нелла.

— Боже мій, — мовив він, — говорити про кохання просто безглуздо. Ми ж обоє зареготалися б, якби я одного чудового дня сказав: "Я кохаю тебе".

— Мабуть, що так,— погодилась вона.

— І, звичайно, спати з удовою свого товариша — зовсім інша річ, ніж одружитися з нею... А одружитися з жінкою, що впивається мріями, як дехто морфієм, свідомо й жадібно, я міг би тільки задля Мартіна, але мені здається, що не можна одружуватися з жінкою лише задля її дитини,— сьогодні я збагнув це.

Нелла заплакала, а він усе-таки підвівся з крісла й почав ходити по кімнаті, безпорадний і схвильований, хоч уже безліч разів бачив таке в кіно.

— Я і всі ми тільки одного чекаємо від тебе, задля хлопця: щоб ти була трохи розважніша, — мовив Альберт.

— Ти помиляєшся, і всі ви помиляєтесь. Ви мене вважаєте майже повією, а насправді я після Раєвої смерті не знала жодного чоловіка.

— Тим гірше,— сказав він,— ти всіх їх накручуєш своєю усмішкою, як діти бляшаних півників. Ох, ми все-таки повинні б одружитись, повинні б тихо й мирно жити з хлопчиком, не дбаючи про всіх тих довершених ідіотів, що крадуть наш час, виїхати до іншої країни, геть із цієї божевільні. І хто зна, може, колись до нас прийде, як раптовий дощ, як буря, те, що досі звалося коханням,— адже Рай мертвий, — сказав він, і знову, голосніше й суворіше: — Мертвий.

— Твої слова звучать майже так, ніби ти задоволений з цього,— зауважила вона.

— Ти знаєш, що втратити його мені було не легше, ніж тобі,— тільки по-іншому. Я вважаю, що жінок, з якими можна одружитися, є більше, ніж чоловіків, що можуть стати товаришами. А жінок, з якими можна часом переспати, є безліч. В кожному разі Рай мертвий. І в тебе є лише дві можливості: бути вдовою або стати дружиною іншого чоловіка. А ти намагаєшся жити в проміжній стадії, в категорії, якої не існує.

— Але яка, може, виникне, — палко заперечила вона.— Категорія, в якої ще немає назви, але, можливо, буде. О, як я ненавиджу всіх вас за те, що ви даєте життю йти далі своєю колією. Посипаєте убивство забуттям, як ожеледь попелом. Задля дітей, аякже, задля дітей — так гарно звучить. І таке чудове виправдання, щоб наповнювати світ новими вдовами, новими чоловіками, яким судилося полягти і лишити вдовами

своїх дружин. Брати нові шлюби... Нікчеми, ви не можете придумати нічого кращого? О, я знаю, знаю.— Вона встала, пересіла в інше крісло й поглянула на Раїв портрет, що висів над її ліжком.— Я знаю,— палко сказала вона й повела далі, наслідуючи патера Віліброрда: — "Дбайте про дитину й про справу свого чоловіка. Шлюб — це таємниця. Шлюби укладаються на небі". Кажуть так і всміхаються, як авгури. І моляться в своїх церквах за те, щоб росли нові чоловіки, хоробрі, здорові й побожні, щоб вони весело йшли на війну, щоб не переставала працювати фабрика вдів. Листонош вистачить, щоб приносити в дім повідомлення, і священників теж, щоб обережно підготувати вас до тяжкої звістки. О, хто краще за мене знає, що Рай мертвий! Що його вже немає, що він ніколи не приходить і ніколи більше не прийде на цьому світі! Я добре знаю — і починаю тебе ненавидіти, бо ти, здається, справді маєш намір зробити мене вдруге потенційною вдовою. Як почати зарані, ну, хоча б від шістнадцяти років, то можна любесенько до свого блаженного скону п'ять або й шість разів повдовіти та ще й молодою залишитись, як ось я.

Врочисті присяги, врочисті угоди — і, лагідно усміхаючись, тобі нашіптують таємницю: шлюби укладаються на небі. Чудово — тоді я хочу на небо, де справді буде укладений мій шлюб. Скажи ще, що я ж не можу поко-нати смерть на землі, скажи.

— Я саме хотів це сказати.

— Я й не чекала чогось іншого. Розкішний вислів, любий мій, є чим пишатися. Може, ти хотів ще сказати, що можна почати нове життя?

— Можливо, я й це хотів сказати.

— О, перестань, те було надто гарне. Нове життя! Себто новий шлюб із тобою?

— А хай йому біс! — розсердився він.— Не думай, що я страшенно прагну одружитися з тобою, просто мені здається, що так було б найрозумніше.

— Дуже приємно чути, — мовила Нелла.— Ти майстер робити компліменти.

— Пробач, я зовсім не те мав на думці, — усміхнувся Альберт.— Мені б не страшно було одружитися з тобою.

— Ще краще — ти, так би мовити, не помер би.

— Дурниці,— мовив він, — ти ж знаєш, що подобаєшся мені, і знаєш, що ти вродлива жінка.

— Але не на твій смак, правда?

— Безглуздя, я все ж таки вважаю, що можна було б почати нове життя.

— Іди вже, — мовила вона.— Йди.

Тим часом зовсім розвиднілось. Він устав і запнув зелену завісу.

— Добре, йду.

— В глибині душі ти думаєш, що я уговкаюсь й одружуся з тобою, але ти помиляєшся.

— Тобі потрібна ванна?

— Ні, я вмийюсь на кухні, йди.

Альберт пішов до ванної, відкрутив кран і запалив газ. Він знову поклав душ так, щоб вода текла нечутно, потім зняв із руки годинника, повісив його на цвяшок, де звичайно висів ручний дуті, і вернувся до Нелли,— вона чистила на кухні зуби.

— Ти забула,— сказав він,— що ми вже раз пробували жити так, як ти б хотіла. Ти взагалі багато чого забула.

Вона прополоскала рота, поставила склянку й машинально провела пальцями по кахлях на стіні.

— Так, я тоді не хотіла через дитину. Мартін був ще такий малий — і я не могла. Пробач, я про це ніколи не згадувала...

Тоді, зразу після війни, він палко жадав її. Після п'яти років життя в чоловічому оточенні вона була перша жінка, з якою він спав під одним дахом, і до того ж гарна. Через кілька днів після свого повернення він якось уночі натягнув штани, накинув піджака поверх нічної сорочки й босоніж пішов до її кімнати. В неї ще горіло світло. Вона сиділа в постелі й читала, загорнувшись у велику чорну хустку. Коло ліжка тихо дзижчала несправна електрична плита. Нелла усміхнулась, коли він зайшов, поглянула на його босі ноги й сказала:

— Боже мій, ти застудишся! Сідай ось тут. Надворі було холодно, а в кімнаті пахло картоплею,

що лежала в лантухах по всіх шафах, бо льОх уже кілька разів обкрадали.

Нелла згорнула книжку, показала на стару овечу шкуру, що лежала біля її ліжка, і кинула йому товстий червоний светр:

*~ Закутай ним собі ноги.

Альберт мовчки сів, закутав ноги светром і взяв сигарету з коробки, що лежала на її нічному столику.

Він умостився зручніше й відчув приємне тепло розпеченої електричної плитки. Нелла мовчала і більше не усміхалась. Дитина, що спала в ліжечку біля книжкової шафи, була застуджена і весь час сопіла. Без пудри й помади Нелла виглядала старішою, ніж удень, була стомлена й бліда, і навіть віддалік від неї тхнуло дуже поганою горілкою. Щоб приховати ніяковість, він розглядав книжку, що її вона поклала на нічний столик,— "Тереза Декейру". Внизу, в шухляді, лежала її білизна, безладно кинута до купи. Йому було соромно, що він так раптово, не постукавши, вдерся, і тому він уперто дивився повз її обличчя на стіну, де висіла Раєва фотографія, або на ліжко, але навіть тоді надзвичайно чітко бачив Раєве обличчя: неспокійне гнівне обличчя людини, що обурюється такою випадковою, безглуздою смертю.

— Хочеш випити? — запитала Нелла, і Альберт вдячний був, що вона змогла усміхнутися.

— Так, будь ласка,— сказав він.

Нелла виловила зі шпари між ліжком і стіною склянку та пляшку з каламутною рудуватою горілкою і налила йому. Вона нічого не говорила, не заохочувала його й не стримувала, лиш трохи насторожено чекала.

Альберт мовив:

— Випий зі мною.

Вона кивнула, виловила з тієї самої шпари ще й чашку, вихлюпнула недопиту каву просто на паркет і простягла чашку йому. Альберт налив, вони обоє випили й закурили. Плитка за його спиною мурчала, як велика ласкава кішка. Нараз Альберт вимкнув світло і сказав, освітлений червоним блиском від плитки:

— Якщо не хочеш, скажи, я піду.

— Ні,— відповіла вона, злякано усміхаючись, і він не зрозумів, що тут мить означало "Ні" — "Так" чи "Ні". Він вимкнув і плитку, почекав, поки дріт охолоне, й схилився над її ліжком. Нелла в темряві притягла рукою його голову до себе, ніби петлею, поцілувала в щоку й пробурмотіла:

— Краще б ти пішов.

І він відчув якесь дивне розчарування: його здивували її вуста, що здалися надто м'якими й великими, її цілунок, що виявився не таким, яким він уявляв собі. Він знову ввімкнув світло й плитку з якимось приємним почуттям, що не треба соромитись: Нелла була така ласкава. І не відчув великого розчарування від того, що з наміру його нічого не вийшло. Коли світло знову спалахнуло, Нелла засміялася, ще раз притягла його рукою, ніби петлею, до себе й поцілувала в другу щоку, і він знову відчув розчарування.

— Нам не можна цього робити,— сказала Нелла, і Альберт пішов до своєї кімнати.

Вони ніколи більше не говорили про той випадок, і Альберт згадав про нього аж оце у ванній.

Нелла поставила склянку на поличку й задумливо глянула на нього:

— Так, я тоді не хотіла через дитину...

— А тепер,— сказав він, — я не можу — також через хлопця.

— Дивно, як я могла забути про це,—усміхнулась Нелла.

— Багато чого забувається,— сказав він, також усміхаючись,— і нам здається, наче його ніколи й не було. Думаю, ти не образилась на мене за те, що я тут набалакав.

— Ми за цей час постарішали на дев'ять років, — мовила вона.

— На добраніч.

Альберт вернувся до ванної і скоро почув, як Нелла зайшла до своєї кімнати й зачинила двері. Він роздягнувся, став у ванну і вже тепер сердився на втому, що охопить його десь біля дев'ятої години. Він любив рано лягати, міцно й довго спати, уставати вдосвіта, снідати разом із хлопцем, бо знав, як тяжко дитині, коли вона єдина в будинку повинна рано вставати, шукати собі сніданок і потім бігти підтюпцем до школи, знаючи, що всі ще можуть поспати. Альбертові батьки тримали невеличкий ресторанчик і ніколи не лягали спати раніше третьої або й четвертої години, тож протягом цілого свого дитинства він уранці йшов через накурену залу до великої, порожньої кухні. Там тхнуло холодним лоєм, бозна-колишнім салатом, на полиці лежали для нього бутерброди, на газовій плиті стояла кава в алюмінієвій каструлі. Шипіння газу в холодній смердючій кухні, поспіхом випита гаряча кава з несвіжим присмаком, бутерброди з великими, нашвидку нарізаними шматками м'яса, якого він не любив. Відтоді, як Альберт пішов з батьківського дому, він завжди прагнув зарані лягати й зарані вставати, але доля вічно зводила його з людьми, що порушували той ритм.

Альберт облився холодною водою, витерся й тихо пішов на кухню. Поки він мився, там уже побував Глюм. Кавник був порожній, а поряд лежала накривка від нього. Больда, мабуть, також пішла — всюди валялися крихти її чорного, кислого хліба.

Альберт заглянув до своєї кімнати й хотів збудити Мартіна, але той уже не спав і всміхався йому. Мабуть, радів, що Альберт тут і снідатиме разом із ним.

— Вибач, — сказав Альберт, — що мене вчора ввечері не було. Мені зателефонували й довелось іти. Ну, час уже вставати.

Він злякався, коли Мартін вискочив із ліжка й став перед ним: хлопець був такий великий, як і всі ті проблеми, що їх Нелла не хотіла добачати в своїх мріях. Альберт залишив його самого в кімнаті й вернувся на кухню зварити яєць та приготувати бутерброди. В Нел-линій кімнаті було тихо, і на мить Альберт зрозумів її, бо й сам злякався — хлопець уже такий великий і, очевидно, живе в зовсім іншому світі, ніж вони.

VIII

Будинок чимраз більше занепадав, хоч і вистачало грошей, щоб давати йому лад. Але ніхто про це не дбав. Дах був дірявий, і Глюм часто скаржився, що темна пляма на стелі в його кімнаті дедалі більшає. Коли йшов великий дощ, зі стелі просто капало. Тоді вони, охоплені раптовою жадобою діяльності, лізли на горище й підставляли миску там, де текло. Глюм якийсь час мав спокій. Скільки тривав той спокій — залежало від величини миски й тривалості дощу: якщо миска була мілка, а дощ великий і йшов довго, то Глюмів спокій швидко кінчався, бо вода починала текти з миски через верх, і темна пляма на стелі збільшувалась. Тоді на те місце ставили більшу миску. Але скоро такі плями з'явилися і в Больдиній кімнаті, і в тій, де колись жив дідусь. А якось і в ванній відпав великий шматок тиньку. Больда прибрала сміття, а Глюм приготував якусь дивну суміш із гіпсу, піску й вапна і зашпарував нею стелю.

Нелла пишалася своєю діяльністю: одного разу вона поїхала в місто і купила десять великих цинкових ванн, їх повиносили на горище й заставили його майже все.

— Більше не тектиме, — запевнила Нелла, заплативши за ванни приблизно стільки грошей, скільки коштував би ремонт даху. Тепер, коли йшов дощ, краплі нагорі видзвонювали в порожні ванни грізно й

застережливо. І все-таки Глюмові доводилося дедалі частіше робити суміш із гіпсу, піску й вапна та шпарувати нею стелю. В таких випадках він геть забруднював сходи і свій костюм, а Мартін, що допомагав йому, вимащувався весь, від голови до п'ят, і одяг його тоді віддавали чистити.

4 Г. Бел"

97

Час від часу на горище підіймалася бабуся й оглядала шкоду. Вона ходила поміж ваннами, зачіпала їх своїми важкими шовковими спідницями, і вони весело гули. Бабуся тоді надягала окуляри, і вся її постать була втіленням розважності й відповідальності. Вона щоразу вирішувала знайти в давніх паперах адресу бляхаря, що колись робив для неї таку роботу. І справді, потім вона цілими днями сиділа в своїй кімнаті, обіклавшись старими паперами й записниками, гортала їх, заглиблювалась у давні рахунки, але бляхареві адреси так і не знаходила, хоч на її вимогу з архівів фабрики привозили маленьким червоним автомобільчиком цілі стоси підшивок, аж поки геть захарашувала ними кімнату. Бабуся заспокоювалась Лише тоді, коли, нарешті, прибувала найперша з тих підшивок — запліснявілі книги копій за 1913 рік.

Тоді вона забирала до себе Мартіна, і хлопець мусив цілими годинами слухати її і вдаватися в таємниці різних гатунків запашного мармеладу, які винайшов його дід і потім продавав по цілому світі. Перша світова війна викликала нечуваний розквіт молодого підприємства, і бабуся на закінчення своєї лекції показувала хлопцеві діаграми, що зображали ріст продукції, старанно виведені тушшю лінії, які нагадували розтин гори і свідчили про те, що голодні роки були сприятливі для мармеладових фабрик. 1917 рік — "цього року народилася твоя мати, любий синку" — був самотньою вершиною, якої підприємство не досягало більше аж до 1941 року. І все ж хлопець, який знехотя розглядав таблиці, помічав, що різке піднесення почалося вже з 1933 року. Мартін питав бабусю, в чім річ, тому що боявся її і вдавав, ніби його все те цікавило. І вона починала

довго, захоплено пояснювати, говорила про літні табори, про масові збори, про партійні з'їзди, а на закінчення врочисто показувала довгим, жовтуватим пальцем на 1939 рік, коли знову почалося піднесення.

— Всі війни, що їх вела Німеччина, пов'язані з ростом продуктивності мармеладових фабрик,— казала вона.

Перегорнувши всі папери аж до 1913 року й пояснивши хлопцеві "найнеобхідніше", бабуся телефонувала в управління фабрики, й маленькому, полакованому

в червоний колір автомобільчикові доводилось робити кілька рейсів, щоб перевезти всі ті підшивки назад.

Про бляхаря тим часом давно забуто, цинкові ванни так і залишилися на горищі, і кожний дощ обертався на чудовий, одноманітний концерт. Але й вікна вже було треба лагодити, а в підвалі місяцями стояла вода, тому що помпа зіпсувалася. Коли Больда заходжувалася прати, вода з вузької зацементованої труби заливала комірчину, де стояв казан. Мило й бруд покривали цементову долівку слизькою, схожою на цвіль, плівкою. Звідусіль тхнуло гниллю, а запах картоплі, що кільчилася в ящиках, приваблював щурів.

Альберт нічого не знав про це. Щурів він побачив, спустившись одного разу в підвал. Після довгої суперечки з Неллою він хотів знайти у великій скрині листи, які Рай писав йому в Лондон, аби довести, що не Рай, а вона вмовила його вернутися звідти. Взагалі Альберт не бував у підвалі, тому перелякався, побачивши, який там бруд: усюди лежали ящики, вкриті пилюкою, по кутках валялося дрантя, а біля входу до пральні стояло півмішка цвілого борошна. Він увімкнув світло, і звідти вискочили два щури. Альберт боявся щурів, відколи побував у військовій в'язниці в Одесі, і тепер його занудило, як побачив дві чорні тіні, що майнули вздовж стіни. Він кинув услід їм кілька шматків вугілля і,

опанувавши себе, повільно пішов до великої рудої скрині, що стояла під газовим лічильником.

Рай писав йому мало, може, листів із десять, але Альберт пам'ятав, що перев'язав їх шпагатом і поклав у скриню. Пакунок з Неллиними листами був набагато більший, а листів Лін вистачило на дві коробки з-під черевиків. Папери були вкриті чорною курявою і ми-шаками. В підвалі стояла тиша, і Альберт боявся щурів. У німецькій військовій в'язниці в Одесі вони бігали вночі навіть у нього по обличчі, він відчував їхні м'які, волохаті животи і лякався власного крику.

Він викидав із скрині брудні жмути паперів і тихо лаяв Неллину й бабусину безгосподарність.

У темному кутку, в маленькій комірчині, де лежали порожні ящики й бляшанки з-під мармеладу, щось швидко затарабанило по блясі, Альберт ступив туди, відчинив дощані двері й ненависно, люто почав шпурляти туди все, що попадало під руку: держак від помела,

4*

99

розбитий горщик з-під квітів і полозки від Марті-нових санчат. А коли гармидер, що його він сам зчинив, скінчився, стало тихо.

В скрині лежали і його власні листи, що їх він писав Неллі перед війною і під час війни, і тепер, порпаючись у них, Альберт — уперше за десять років — вірив, що колись неодмінно перечитає їх. Звісно, тут лежали й вірші Рая, листи Абсалома Біліга, і те, що він перш за все шукав,— листи Шурбігеля, на яких, напевне, були Раєві коментарі. То були листи 1940 року, коли Шурбігель святкував перемогу над Францією, а в газетних статтях закликав німецьку молодь покінчити там з

декадансом. Мали тут бути й прозові речі Рая і багато його листів передвоєнного часу.

Тепер Альберт узяв лише маленьку пачку Раєвих та всі Нелліні листи — і раптом завмер, побачивши велику коробку з-під мила, на якій червонувато-рудими літерами було надруковано: "Sunlight" Альберт витяг коробку з скрині, постукав нею об стіну, щоб струсити порох, узяв також обидві пачки листів і пішов нагору.

Нелла сиділа в себе в кімнаті й плакала. Двері вона залишила відчинені, щоб бачити, як Альберт повертатиметься з підвалу, але він не зайшов до неї. Йому було соромно за безглузду суперечку, яка протягом останніх років виникала між ними періодично. Вони щоразу наводили ті самі докази й щоразу кінчали примиренням.

Він заніс коробку до своєї кімнати, поклав на ній обидві пачки листів і пішов у ванну, щоб як слід почиститись. Згадка, що внизу, в підвалі, вовтузяться щури, жахала його, і він, охоплений раптовою огидою, вирішив змінити білизну.

Коли він повертався з ванної, двері до Нелліної кімнати так само були відчинені.

— Питимеш каву?— гукнула вона.

— Зараз,— відповів Альберт.

Він виписав із телефонної книжки номери муляра, бляхаря, монтера й санітара, що труїв щурів, подзвонив усім чотирьом і домовився, що вони прийдуть. На це він згаяв рівно вісім хвилин. Потім пішов до Нелли, сів у крісло напроти неї і спитав:

— Ти знала, що в підвалі завелися щури? Вона знизала плечима:

— Больда якось жалілася.

— Картопля кільчиться,— розлючено провадив він далі,— всюди валяються гнилі продукти, а біля входу до пральні стоїть півмішка цвілого борошна. Наскладали всього, як хом'яки, а тепер воно пропадає там. І бляшанки з-під мармеладу ніколи до кінця не спорожняєте, в них щурів аж кишить. Просто свинство!

Нелла наморщила лоба й промовчала.

— Відколи я попав у цю прокляту сім'ю, то тільки те й роблю, що борюся з брудом і безгосподарністю, але після смерті твого батька я сам не годен з вами впоратись. Скоро без пістолета страшно буде зайти до підвалу. І ти могла б там унизу накрутити свій власний екзистенціалістський фільм, майже без затрат.

— Пий каву, — мовила вона.

Альберт присунув до себе чашку, розмішав молоко.

— Я полагоджу дах і стелю, викурю підвал і поре-монтую помпу. Невже ти гадаєш, що хлопцеві добре бачити всю цю гидоту й звикати до неї?

— Я й не знала,— стомлено мовила Нелла, — що ти так любиш лад і що тебе може поінняти така жадоба діяльності.

— Ти багато чого не знаєш. Не знаєш, наприклад, що Рай був справді гарний поет, незважаючи на весь той огидний галас, який вони зчинили навколо нього. І я ось що зроблю: познаходжу в скрині Шурбігелеві листи, поки щури їх не пожерли. То ж бо неоціненні документи.

Рай був мій чоловік,— сказала вона.— І я любила все в ньому, але його вірші любила найменше, бо не розуміла їх. Я б воліла, щоб він не був поетом і лишився живий... Ну, знайшов ти, нарешті, ті листи, що шукав?

— Так,— відповів Альберт,— знайшов. Я шкодую, що затіяв суперечку через ту давню історію, якої взагалі не треба було згадувати.

— Ні, це добре. Я хочу прочитати листи, хоч, звісно, й так знаю, що ти маєш слушність, що ти через мене повернувся з Лондона. Але все-таки хочу прочитати листи. Мені з того лиш користь буде.

— Прочитай і збережи або, про мене, спали. Я зовсім не намагаюсь довести, що маю слушність. Просто завжди здається, що було б краще, якби багато років тому зробив не так, а інакше. Це все, звісно, дурниці.

— Я перш за все ще раз прочитаю Раєві листи, бо хочу взнати, чи він справді хотів смерті, як мені здається.

— Коли проглядатимеш листи, то не викидай, будь ласка, жодного, де мовиться про Шурбігеля, і чужих листів, адресованих Раєві.

— Ні, я нічого не викидатиму, я хочу лише знати докладно, що було з Раєм. Ти ж знаєш, батько міг домогтися, щоб його не взяли до армії, міг навіть од війни його врятувати, я певна. Батько мав зв'язки у найвищих військових колах, але Рай не хотів. Він не хотів емігрувати, не хотів звільнитись од військової служби, хоч понад усе в світі ненавидів армію — інколи мені здається, що він хотів смерті. # часто думаю про це, і, може, це одна з причин, що свою ненависть до Гезелера мені завжди доводиться підігрівати штучно.

Альберт перехопив її сторожкий погляд і запитав:

— Чому ти раптом згадала Гезелера?

— Так, я просто подумала, що ти... ти ніколи не говориш про Рая. Хоч маєш усе знати, але ніколи ні про що не говориш.

Альберт мовчав. Останні тижні перед своєю смертю Рай майже отупів, він був смертельно стомлений, і вся їхня приязнь полягала в тому, що вони ділилися цигарками, помагали один одному влаштовуватися на ніч і чистити зброю. Рай був стомлений, як більшість піхотинців, від яких він майже нічим не відрізнявся. Лише як він бачив деяких офіцерів, у ньому спалахувала ненависть.

— Є ще дещо, — сказала Нелла, — про що ти ніколи не говорив.

Альберт глянув на неї і простяг порожню чашку. Нелла налила йому кави. Помішуючи молоко, розкришуючи цукор, Альберт мав змогу відтягти свою розповідь, поміркувати.

— А про що говорити? — мовив нарешті він. — Рай був стомлений, пригнічений, і якщо я ніколи про це не говорив, то тільки тому, що сам нічого до пуття не знаю. В кожному разі, небагато знаю.

Він спіймав себе на тому, що думає про коробку з написом "Sunlight", про маленьку непривітну про-давчиню, яка дала йому тоді цю коробку: було вже поночі, а йому не хотілося йти до своєї кімнати, де чаділа груба і масний, гіркий вугільний дим насичував меблі, одяг і постіль, а на ослінчику стояла ще спиртівка Лін, заляпана супом, який у неї завжди збігав.

— Рай отупів і став до всього байдужий, — знову почав Альберт, коли Нелла глянула на нього, — але я вже й застав його таким, коли повернувся з Англії. Приголомшеним, спустошеним. Він цілих чотири роки не писав того, що йому подобалось.

Альберт згадав напружену тишу, що запала, як оголосили війну: на мить стало тихо в цілому світі, ніби велетенський триб затримав рух

готової до дії машини, але ось її поладжено, механізм працює, ще побільшуючи тупість і покірність.

Коли Нелла подала йому сигарети, він похитав головою, але машинально сягнув рукою до кишені й дав їй прикурити, уникаючи однак її очікувального погляду.

— Справді,— сказав він знову,— це ж не таємниця. Поетові, звісно, не дуже приємно всюди натикатися на реклами, підписи, які він сам складав. "Отже — це мій внесок у війну проти війни",— сказав він мені одного разу й люто підбив ногою бляшанку з фабрики твого батька. Це було на базарі у Вінниці — якась баба в чистій бляшанці з-під мармеладу продавала горіхове печиво. Бляшанка перекинулась, і печиво розсипалось по землі. Ми з Раєм потім допомогли бабі позбирати його, заплатили й вибачились.

— Кажі далі, — попросила Нелла, й він бачив, що вона дуже напружена, ніби чекає якогось відкриття.

— Казати більше нічого. Через два тижні він загинув, але навіть шлях до смерті був для нього всіяний бляшанками з-під мармеладу: звісно, нам обом було тяжко всюди бачити те добро. Воно пригнічувало нас, а інші нічого не помічали, тільки... але ж ти будеш гніватись, зненавидиш мене за те, що я тобі все це розповідаю.

— А тобі так важливо, ненавидітиму я тебе чи ні?

— Важливо,— відповів він,— тепер навіть дуже важливо.

Він пильно стежив за нею, але її обличчя не змінилося. Вона тільки взяла з коробки ще одну сигарету й закурила, хоч перша лежала недокурена в попільничці, пускаючи цівку диму.

— Про все це, Нелло, я б не хотів більше говорити,— сказав він тихо,
— Ми знаємо, що Рай загинув, знаємо, як загинув, і безглуздо шукати причину.

— Це правда, що він більше ні про що з тобою не говорив, як ти завжди твердиш?

— Правда,— відповів Альберт,— він і не міг говорити, бо горло було прострелене. Тільки дивився на мене, але ж я надто добре його знав і міг прочитати з його погляду, з потиску рук, що він лютий на війну і, мабуть, на самого себе, що він любить тебе і просить мене подбати про дитину — ти йому писала про свою вагітність. Оце й усе.

— Він не молився? Ти ж завжди казав...

— Може, й молився, навіть перехрестивсь, але я ніколи й нікому про це не розповім. А якщо ти скажеш кому-небудь з тих свиней, я вб'ю те.бе. Ото була б для них пожива! І свою легенду довершили б до кінця.

Нелла аж тепер помітила другу сигарету і, усміхнувшись, погасила її.

— Обіцяю, що нікому не розповім.

— Гарно було б, якби ти вигнала ту публіку з свого дому.

— А хлопцеві ти також усе розкажеш?

— Хай колись пізніше.

— Гезелер?

— Що — Гезелер?

— Нічого. Просто я часом докоряю собі, що не відчуваю до нього мстивої зненависті.

— Власне, він якраз був би до пари Шурбігелеві. Що таке? Що з тобою, чому ти почервоніла?

— Залиш мене,— попросила вона,— дай мені спокій на кілька днів — я мушу багато про що спокійно поміркувати. Дай мені, будь ласка, ті листи.

Він допив каву, пішов до своєї кімнати, забрав обидві пачки листів і поклав їх на стіл перед Неллою.

Вона так і не торкнулась до них, ще й через тиждень Альберт бачив обидві пачки нерозв'язані на її письмовому столі.

Сам він цілі дні проводив із робітниками, радився з ними, складав кошториси. Помпу в підвалі й дах полагодили, а стелю на верхньому поверсі потинькували. Больда тепер могла після кожного прання спускати воду в риштак. Підвал вичистили-й викурили, винесли з нього запліснявілі запаси, ганчір'я й картоплю, у якої вже були довжелезні, ніби спаржа, паростки.

Альберт звелів також замінити в сінешніх дверях зелені шибки, і відразу стало світліше.

Бабуся тільки головою хитала, дивлячись на таку бурхливу діяльність. Вона тепер частіше виходила з своєї кімнати, наглядала за робітниками і вразила всіх, оголосивши, що сама заплатить за ремонт. Нелла висловила припущення, що причиною такого рішення була бабусина любов до чекової книжки, якою вона користувалась з дитячою гордістю. Вона тішилась, витягаючи з шухляди чекову книжку, розгортала її з міною директорки фірми, заповнювала блакитний чек і елегантним порухом відривала його від корінця. Той веселий тріск паперу викликав

на її великому рожевому обличчі щасливу усмішку. Від тієї миті, як вона сорок років тому двадцятирічною жінкою одержала чекову книжку, її завжди поймала дитяча радість на думку, що вона може робити гроші. Вона змарнувала безліч чекових книжок, бо за кожну дрібницю платила чеком, навіть за їжу в ресторанах і кав'ярнях. Або часто посиляла Мартіна з чеком на чотири марки купити чотири десятки "Томагавку". Коли ж платити не було за що — і скринька повна сигарет, і холодильник напхано всілякими продуктами,— бабуся ходила по будинку, всім пропонуючи гроші, аби тільки почути рипучу, як звук пилки, мелодію відриваного чека. Вона ходила від кімнати до кімнати з "Томагавком" у роті і з розгорнутою чековою книжкою, як з горщиком під час "крові в сечі", й казала:

— Якщо тобі потрібні гроші, я тебе порятую,— і зразу ж сідала, відкручувала авторучку — нею вона також користувалась з дитячою гордістю — і питала: — Скільки тобі?

У таких випадках Глюм робив найкраще: він називав дуже велику суму, сідав до бабусі, довго торгувався, аж поки нарешті вона заповняла й відривала чек.

Як тільки виходила, Глюм дер його на клапті — так чинили всі — і викидав у смітницю.

Але здебільшого бабуся сиділа в своїй кімнаті, і ніхто не знав, і що вона там цілий день робить. Вона не підходила до телефону, не відчиняла дверей, коли хто-небудь дзвонив. Часто вона виходила аж опівдні і простувала в теплому квітчастому халаті на кухню по сніданок. Чути було тільки її кашель, тому що бабусина кімната була повна диму з безлічі сигарет, що сивими пасмами поволі виповзав у сіни. В такі дні вона нікого не хотіла бачити, крім Мартіна, якого сама кликала до себе.

Зачувши бабусин голос, хлопець тікав, але здебільшого вона все ж таки ловила його, затягала до себе, і тоді Мартін мусив цілими годинами

терпляче вислухувати її лекції, плутані думки про життя і смерть та демонструвати свої знання з катехізису. Правда, Больда, що ходила до школи разом із бабусею, казала, єхидно усміхаючись, що бабуся ніколи не знала катехізису.

Мартін сидів у кріслі коло бабусиноного письмового столу, дивився на незастелене ліжко, на чайний столик, де стояв брудний посуд, і, задихаючись, ковтав дим різних відтінків. Бабуся випускала з рота кілька маленьких круглих хмарок, а решту вдихала в легені. Хмарки ті були блакитні, аж сяяли. Бабуся пишалась тим, що курила вже тридцять років, і навмисне глибоко затягувалась — тоді з її рота вилітав цілий струмінь сизого диму, профільтованого в легенях. Кілька секунд він тримався купкою в густому сірому тумані, що наповнював кімнату. А в кількох місцях — угорі під стелею, під ліжком і перед дзеркалом — збивався в густі білуваті хмари, схожі на клубки вати.

— Твій батько загинув, так?

— Так.

— Що означає загинув?

— Помер на війні, застрелений.

— Де?

— Під Калинівкою.

— Коли?

— Сьомого липня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

— А коли ти народився?

— Восьмого вересня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

— Як звуть людину, винну в смерті твого батька?

— Гезелер.

— Скажи ще раз це прізвище.

— Гезелер.

— Ще раз.

— Гезелер.

— Навіщо ми прийшли на світ сей?

— Щоб служити богам, любити його й цим здобути собі царство небесне.

— Чи ти знаєш, що це означає — відняти в дитини батька?

— Так, — відповідав хлопець.

Мартін знав. Інші діти мали батьків: у Гробшіка, наприклад, був високий білявий батько, а у Вебера — низенький, чорнявий. Тим, що мали батьків, у школі доводилось важче, ніж тим, що були без батьків. Такий був неписаний закон. Коли Вебер погано вчився, його карали суворіше, ніж Брілаха. Учитель був старий, сивий, він теж "втратив на війні сина". Про хлопців, що не мали батьків, казали: "Він утратив батька на війні". Так шепотіли на вухо інспекторам, коли учень затинався в їхній присутності, так повідомляли про новачків, заводячи їх до класу. Здавалося, ніби учень десь загубив свого батька, як гублять парасольку чи монету. Семеро хлопців у класі не мали батьків: Брілах і Вельц-кам,

Нігемаєр і Поске, Берендт і Мартін, та ще Греб-гаке, але в того був новий батько, і таємничий закон не так його оберігав, як решту шістьох — у дії закону були свої відтінки. Під його цілковиту охорону підпадали тільки троє: Нігемаєр, Поске й Мартін, а чому саме — він поступово дізнався з власного спостереження й досвіду. У Гребгаке був' новий батько, а в Бріла-хової та Берендтової матерів були діти не від загиблих батьків, а від інших чоловіків. Він знав, як з'являлися на світ діти. Дядько Альберт пояснив йому: від поєднання чоловіків із жінками. Брілахова і Берендтова матері поєднувалися не з своїми чоловіками, а з дядьками. А це, в свою чергу, пов'язане ще з одним, теж не дуже зрозумілим словом: "неморальне". Але Вельцка-мова мати також була неморальна, хоч і не мала дітей від Вельфсамового дядька: подальший досвід підказав Мартінові, що чоловіки й жінки можуть поєднуватися і не мати дітей, однак усяке поєднання жінки з чужим дядьком — неморальне. Дивно, що дітей, матері яких були неморальні, не так оберігали, як дітей моральних матерів,— але найгірше було тим, чиї матері мали дітей від дядьків. Прикро й незрозуміло: чого, як матері неморальні, то до дітей ставляться гірше? У хлопців, що мали батьків, усе було інакше: зрозуміле, впорядковане, ніякої тобі неморальності.

— Слухай уважно,—вела далі бабуса, — питання тридцять п'яте: чого прийде Ісус на землю перед кінцем світу?

— Ісус прийде перед кінцем світу, щоб судити людей.

Чи неморальних теж судитимуть? Мартін щось не дуже вірив.

— Не спи,—сказала бабуса.— Питання вісімдесяте: хто чинить гріх?

— Чинить гріх той, хто з власної волі порушує божу заповідь.

Бабуса любила ганяти його по всьому катехізису, але не знаходила такого, чого б він не знав.

Нарешті вона згортала книгу, запалювала нову сигарету й глибоко затилювалася.

— Коли ти виростеш, — ласкаво починала вона, — ти зрозумієш, чому...

Далі Мартін переставав слухати. Починалось останнє слово, в якому не було ніяких запитань, а тому він міг бути зовсім неухажний: бабуса говорила тепер про обов'язки, про гроші, про запашні гатунки варення, про діда, про батькові вірші, читала вирізки з газет, що їх дбайливо веліла наклеїти на червоний картон, в незрозумілих висловах кружляла навколо шостої заповіді.

Але навіть до Нігемаєра й Поске, в яких матері були цілком моральні, не ставились так поблажливо, як до нього, і Мартін давно знав, чому саме: їхні батьки також загинули, їхні матері також не поєднувалися з іншими чоловіками — але прізвище його батька інколи з'являлося в газетах, і в матері його були гроші. Цих двох важливих переваг бракувало Нігемаєрові й Поске — про їхніх батьків ніколи не писали в газеті, а в їхніх матерів або зовсім не було грошей, або було дуже мало.

Інколи він бажав, щоб і в нього не було цих переваг, не хотів, щоб його занадто оберегали. Він нікому не говорив про це, навіть дядькові Альбертові й Брілахові, і цілими днями намагався погано поводитись у школі, щоб дати вчителеві привід так само погано ставитись до нього, як той ставиться до Вебера. Вебера часто шмагали — його батько не загинув і до того ж не мав грошей.

Але вчитель і досі ставився до нього поблажливо. Старий, сивий, стомлений, він "утратив на війні сина", а на Мартіна дивився так сумно, коли той удавав, ніби не знає урока, що хлопець, пойнятий жалістю і співчуттям, усе-таки відповідав добре.

Поки бабуся провадила своє останнє слово, Мартін міг спостерігати, як у кімнаті дедалі густішав дим. Часом доводилося поглядати на бабуся, аби здавалося, що він слухає,— а на самому ділі думати про речі, які його цікавили: про жахливе слово, що його Брілахова мати сказала пекареві, слово, яке завжди стояло на стіні в сінях Брілахового будинку; думати про футбольний матч, що почнеться через три, чотири, щонайбільше через п'ять хвилин на моріжку перед будинком. Залишалось дві хвилини, бабуся вже добралася до пахучого варення, що теж мало якийсь стосунок до його обов'язків. Невже вона й справді думає, що він став би господарювати на мармеладовій фабриці? Ні, Мартін хотів би ціле життя грати в футбол — йому було і смішно, й страшно, коли він уявляв собі, як двадцять або й тридцять років поспіль гратиме в футбол.

Залишилась одна хвилина. Мартін прислухався до виразного, короткого луску — бабуся виривала з книжки чек. Вона завжди нагороджувала його чеком за бездоганне знання катехізису і за те, що він уважно слухав її.

Потім бабуся згортала чек і віддавала йому. Одержавши блакитний папірець,. Мартін знав, що йому можна йти,— треба тільки вклонитись і сказати: "Дякую, кохана бабуся". Він відчиняв двері, і хмарка диму тяглася за ним у сіни...

Два дні лежала на столі коробка з написом "Sunlight", аж поки Альберт відкрив її. Він боявся того, що там лежало, і водночас сподівався на нього. Альберт знав: там було багато малюнків, які він робив у Лондоні до смерті Лін і по тому, і тепер боявся, що малюнки виявляться препоганими, але водночас і сподівався, що вони гарні. Він щотижня мусив здавати серію карикатур до "Суботнього вечора" й часто цілими днями ходив із кутка в куток, бо нічого не спадало на думку.

Альберт відкрив коробку, коли дома, крім Глюма, не було нікого. Неллина мати поїхала з Мартіном у місто, Альберт бачив, як вони сідали в таксі, і перед очима в нього ще й досі стояло хлопчинове обличчя:

злякане й розгублене. Нелла пішла в кіно. Останнім часом вона змінилася, стала надзвичайно нервова, і Альберт здогадувався, що вона від нього щось приховує. Розв'язуючи шпагат на коробці, він вирішив поговорити з Неллою.

Можна було ще прочитати адресу, наліплена колись у Лондоні: "Панові Раймунду Бахові". Йому навіть здавалося, ніби він чує запах клею — борошняної бов-тянки, яку він заколотив, аби наліпити на коробку папірця.

Альберт розв'язав вузлики, розмотав шпагат, але коробки не відкрив. Він виглянув у садок, де Мартінові друзі, Генріх і Вальтер, грали в футбол. Позначивши ворота консервними бляшанками, вони мовчки, зціпивши зуби, але, видно, захоплено обстрілювали один одного. Дивлячись на хлопців, Альберт згадував рік, прожитий з Лін у Лондоні, чудовий рік, коли він почував себе дуже щасливим, хоч Лін і після одруження не кинула своїх дівочьких звичок.

Лін ненавиділа шафи і взагалі меблі, все своє майно вона вдень скидала на ліжко: книжки й зошити, газети й губну помаду, недоїдені овочі в паперових пакуночках, парасольку, капелюшок, пальто й учнівські зошити, які вона перевіряла ввечері, примостившись біля нічного столика: твори про рослинність Південної Англії чи про тваринний світ Індії. Вдень усе те лежало на ліжку, а ввечері або після обіду, коли їй

ПО

хотілося лягти й проглянути газети, вона пильно вибирала звідти тільки шматки хліба, а решту скидала додолу — зошити, парасольку, овочі. Все те котилося під ліжко або розсипалось по кімнаті. Вранці Лін знову збирала його докупи й кидала на постіль. Лише одного разу на ній був добре випрасуваний одяг — в день їхнього весілля. Вони брали шлюб у капличці, яка містилась у їдальні старовинної приміської вілли, прибраної з таким незрівнянним несмаком, що створював незабутнє

враження. Ряса симпатичного францисканця, що вінчав їх, пахла смаженим салом, його латина звучала дивовижно, а англійська мова ще дивовижніше ("Аж поки смерть розлучить вас...").

Але того дня, як Лін убралася в прасований одяг,— її мати приїхала з Ірландії, випрасувала одяг у себе в готелі й обережно повісила в шафу,— саме того дня Лін мала жахливий вигляд. Праска була для неї чужою непотрібною річчю, надто важкою — їй навіть не личили сукні, які треба було прасувати.

Перший місяць по весіллі вони спали на ліжку Лін, і Альберт жодної ночі не міг заснути, бо вона була неспокійна, наче молода кобила: борсалась уві сні, стягала ковдру й скидала додолу, без кінця переверталася з боку на бік, штовхала його, і з її грудей виривалися дивні, хрипкі звуки. Він уставав серед ночі, вмикав світло, затуляв його газетою й читав, бо про сон годі було й думати, і тільки час від часу терпляче натягав на Лін скинуту ковдру й підтикав її з усіх боків. Як вона затихала на кілька хвилин, він обертався до неї і, дивився на її довгі каштанові коси, тонке смагляве обличчя, профіль породистого лошати..

Потім він гасив світло, лежав у темряві поруч з нею і дочував себе щасливим. Часом, бувало, якась річ застрявала вдень під матрацом або якось утримувалась, коли Лін увечері змітала все додолу, і вночі випадала від її борсання — ложка, олівець чи банан, а одного разу навіть круто зварене яйце, що покотилося вичовганим килимком і зупинилось біля спинки ліжка. Альберт устав, підняв яйце, обчистив його і з'їв, бо тоді майже завжди був голодний.

Вранці, коли Лін ішла з дому, йому вдавалося ще трохи поспати. Лін працювала вчителькою в монастирській школі за містом. Він допомагав їй розшукувати речі, запихав їх у портфель і повинен був слідкувати за великим погнутим будильником, що — як і все майно Лін — літав щодня з ліжка на підлогу, з підлоги на ліжку, проте чудово йшов. Альберт не спускав будильника з ока і повідомляв, коли їй треба було виходити з дому.

Він сидів у нічній сорочці на ліжку й читав ранішню газету, а Лін варила на спиртівці чай і юшку. Як тільки велике стрілка наближалась до одинадцятої, тобто за п'ять хвилин до восьмої, Лін хапала портфель, швидко цілувала Альберта і мчала сходами вниз, до автобуса. Часом її юшка залишалась на спиртівці, і Альберт жадібно їв несмачне вівсяне вариво, потім знову лягав у ліжку й спав до одинадцятої години.

Аж через місяць вони стяглися на друге ліжку, і Альберт міг тепер уночі спати. Лише зрідка прокидався, коли щось падало з ліжка Лін: книжка, півплитки шоколаду або котрийсь із її важких срібних браслетів.

Альберт намагався привчити Лін до того, що він розумів під словом лад. Він таємно купив у перепродувача шафу, звелів принести її в кімнату, поки Лін не було вдома, і старанно прибрав усе — весь мотлох Лін, а її сукні розвішав на плічка з чисто німецькою ретельністю, як вішала його мати: "Все має пахнути білизною, чистою білизною". Але Лін зненавиділа шафу, і, на догоду їй, Альберт виніс шафу з кімнати й продав зі збитком іншому торговцеві. Єдине, що Лін сяк-так терпіла, це маленьку поличку, де стояла спиртівка, казанок, дві каструлі, консервні банки з м'ясом та городиною, всілякі дивовижні приправи й пакунки з концентрованими супами. Лін чудово куховарила, і Альбертов

було тільки спочатку, згодом черниці йому вже подобались, і він з'їдав у них за сніданком по вісім сендвічів — вони весело сміялися з його казкового апетиту. В неділю Лін тренувала своїх дівчат з хокея до якихось змагань. Альберт сміявся з її запалу й милувався на її гарну, чітку, впевнену гру.

Він, чбловік міс Каніген, виглядав прекумедно на краю поля. Як тренування кінчалось, вони з Лін тричі оббігали навколо майданчика. Дівчата з хокейної команди й інші учениці інтернату стояли навколо й підбадьорювали його. Коли Альберт перемагав, зчинявся радісний крик, а перемагав він майже завжди, бо тоді був добрим бігуном.

Згодом вони з Лін побували на півдні, в Сюрреї. Вони цілими годинами блукали по луках, поміж живоплотами, втішаючись де-небудь тим, чим Лін завжди втішалась безцеремонно і що так само безцеремонно називала "радощами подружнього життя". Йому тоді було двадцять п'ять років, а Лін рівно двадцять. Вона була найулюбленіша вчителька в школі.

У будень Альберт спав звичайно до пів на одинадцятую, тому що люди, з якими йому доводилось мати справу, раніше, ніж о пів на дванадцятую, не приймали, і тому що неспокійні ночі стомлювали його. Він неохоче розшукував скупих на слова третьорядних політиків, від яких за сніданком добував

малюнки гарні, тоді йому не доведеться щотижня висмоктувати щось із пальця.

Дивлячись на хлопців, Альберт нашкрябав на шматочку паперу Больдин портрет, але потім кинув олівця.

Інформації, що їх він тоді добував, ставали все бідніші, і матеріал, який він вигадував і посилав до Німеччини, все менше відповідав дійсності, аж поки маленька нацистська газета, кореспондентом якої він був у Лондоні, почала висилати йому меншу платню, а через місяць і зовсім викреслила зі списку співробітників. Тепер він жив на вчительську платню Лін і радісно зустрічав неділю, коли міг досхочу наїстись у черниць. Поки Лін тренувалася з дівчатами, він часом заходив до шкільної каплиці, слухав, як черниці молилися, й чудувався з грандіозного несмаку: в жодній церкві, здавалось йому, не бачив він святого Антонія такого поганого, ніде маленька Тереза Лізійська не була така страшелезна.

У будень Альберт ходив по місту й продавав букіністові свої книжки — півшилінга за два кілограми. Він пробував давати уроки, та мало траплялось англійців, що хотіли б вивчити німецьку мову, до того ж у Лондоні було повно емігрантів. Лін утішала його, і він, незважаючи на все, був щасливий. Вона написала додому, як їм погано живеться, і батько запросив їх до Ірландії — Альберт, мовляв, працюватиме в господарстві і, якщо схоче, ніколи не повернеться до проклятих на-ци

Навіть тепер, через п'ятнадцять років, Альберт не міг усвідомити, що Лін померла, бо померла вона так раптово і в такий час, коли він був сповнений надій. Він заробляв уже більше грошей, почав малювати рекламні плакати й обгортки для фабрики, що випускала мило, і йому пощастило нарешті пристосуватися до англійських смаків. 0

Відколи Альберт почав заробляти більше грошей, він уже не бавив часу в пивницях, поки Лін була на роботі, а сидів удома, пив холодний чай і цілий день працював. Вранці він уставав разом з Лін, готував сніданок і проводив її до автобуса.

Хлопці на подвір'ї стомились і спітніли. Генріх сидів на траві, прихилившись спиною до дерева, й жував стеблинку. Альберт висунувся з вікна і гукнув їм:

— Візьміть кока-колу в холодильнику! — А як хлопці обернулися й здивовано глянули на нього, додав: — Заходьте й беріть, ти ж знаєш, Генріху, де що стоїть.

Альберт чув, як вони, радісно галасуючи, помчали за ріг, ввійшли в будинок і, тепер уже перешіптуючись, навшпиньках пішли до кухні. Він зачинив вікно, набив люльку, але відклав її вбік,* не запаливши, й рішуче відкрив коробку. Там лежала ціла пака дуже тонкого паперу. Альберт помітив, що відкрив коробку з дна, бо всі малюнки лежали зворотним боком. Він у

хвилин порпався в коробці, витягав аркуші то з середини, то зі споду й дивувався, які гарні виявились малюнки. Хтось із хлопців гукнув у сніях:

— Дядьку Альберте, дядьку Альберте! Він відчинив двері й спитав:

— Що таке?

Гукав Генріх Брілах:

— Можна, ми зробимо собі по бутербродові? Ми хочемо почекати, поки вернеться Мартін.

— Він швидко не вернеться.

— Ми все одно почекаємо.

— Як хочете. А бутерброди, звичайно, можна зробити.

— О, дуже дякуємо!

Альберт знову зачинив двері, зібрав докупи малюнки й поклав у коробку.

Того дня Лін, як завжди, поїхала вранці до школи, а він сидів дома й робив ескізи до плаката — малював лева, що намазував гірчицею баранячу ногу, Альберт відчував, що плакат вийде вдалий, а замовник обіцяв йому добрий гонорар. Замовник був єврей — емігрант, з яким Альберт познайомився в пивничці журналістів, далекий родич Абсалома Біліга. Спочатку він був дуже недовірливий, бо вважав Альберта за шпига, але після п'ятої зустрічі дав замовлення, він знайшов собі в Лондоні роботу в рекламному відділі фабрики спецій.

Альберт працював так завзято, що не помічав, як минав час, і дуже здивувався, коли Лін зайшла до кімнати.

— Боже мій, — сказав він, — уже третя година?

Та коли Лін у відповідь на його поцілунок стомлено усміхнулася, він зрозумів, що до третьої ще далеко і що Лін вернулася додому, бо погано себе почуває. Руки в неї були гарячі, вона корчилася— з болю в животі.

— У мене вже давно болить,— розповідала вона,— але я думала, що завагітніла. Аж сьогодні переконалась, що не вагітна, а боліти не перестає.

Альберт ніколи не бачив, щоб Лін занепадала духом, але тепер вона кинулась на ліжко й застогнала. Говорити їй було важко, і коли Альберт нахилився до неї, вона прошепотіла:

— Візьми таксі... Мені було вже в автобусі погано, а тепер ще гірше... Відвези мене до лікарні.

Він узяв з ліжка її торбинку і, біжучи до зупинки таксі, перелічив гроші: в гаманці було ще чотири фунти й ціла купа дріб'язку.

Навіть не усвідомлюючи, що він робить, Альберт сів у таксі, наказав зупинитись біля будинку й побіг сходами нагору. Лін виблювала, а як він схопив

У таксі він тримав Лін на колінах, щоб не так трясло, але вона й далі кричала й блювала просто на руді, потерті подушки. Альберт обмірковував, що він скаже лікарям, і все не міг згадати англійського слова, яке означало запалення сліпої кишки. Та щойно таксі зупинилося перед лікарнею, він вибіг на ґанок, тримаючи Лін на руках, штовхнув ногою двері до приймальні й крикнув:

— Апендикс! Апендикс!

Коли він хотів покласти Лін на канапу в коридорі, вона жахливо зойкнула, скорчилась і, здавалось, знайшла стан, у якому їй не так боліло. Альберт уже насилу тримав її на руках, прихилившись до обкладеної рожевими кахлями колони, і намагався зрозуміти, що Вона шепоче йому скривленими з болю вустами. Обличчя її пожовкло й вкрилося плямами, а в очах можна було прочитати тяжку муку, тож йому здавалося божевільним маренням те, що вона шепотіла:

— їдь до Ірландії, їдь до Ір-лан-дії...

Він тоді ніяк не міг збагнути, чого вона хоче, і водночас намагався зрозуміти, що його питає худорлява заклопотана сестра, яка стояла поряд. Він лише тупо казав те саме слово: "Апендикс", і сестра у відповідь кивала головою.

Лін

гнуо. Він і досі пам'ятав молоде посіріле лікареве обличчя. Той вийшов до нього в приймальню й сказав:

— Sorry¹.

Потім почав спокійно й повільно говорити, і Альберт зрозумів, що, коли він із Лін сідав у таксі, було вже надто пізно. Лікар був дуже стомлений. Він спитав Альберта, чи не хоче він ще раз поглянути на свою дружину.

Довелось чекати, поки можна буде поглянути на Лін. Стоячи біля вікна, Альберт згадав про водія таксі і зійшов униз розрахуватися з ним. Той щось похмуро замурмотів, не виймаючи сигарети з рота, й показав на блювотину в машині. Альберт заплатив на фунт дорожче й зрадів, коли похмуре обличчя водієве проясніло. Потім знову вернувся до приймальні. Шпалери там мали зеленувато-сірий колір, стільці також були оббиті зеленувато-сірою тканиною, а стіл засланий зеленувато-сірою скатеркою. Це було в ті дні, коли Чем-берлен літав до Німеччини на переговори з Гітлером.

Згодом до приймальні зайшла молода, бідно зодягнена жінка. Вона стала поряд із ним коло вікна, і сигарета у неї в руці потемніла від сліз, а тоді й погасла. Жінка кинула її додолу і, схлипуючи, прихилилась до вікна. Вулицею ішли люди й несли плакати, одні — "За мир у всьому світі", інші — "Покажемо Гітлерові, що ми його не боїмося", і молода, бідно вбрана жінка біля нього з

чилося гаразд. Жінка вийшла з лікарем, а його забрала сестра й повела довгим, викладеним жовтими плитками коридором. Пахло застиглим баранячим лоєм, топленим маслом, а біля дверей стояли алюмінієві чайники з гарячим чаєм. Гарненька чорнява дівчина несла на таці бутерброди, а біля вікна стояв хлопець із гіпсовим бандажем на руці й кричав на вулицю:

— Проклятий собацюго, я тобі дам!

Сестра підійшла до хлопця, повернула його за здорову руку й приклала пальця до вуст — і хлопець подався за дівчиною з бутербродами.

В кімнаті, куди сестрієввивела Альберта, були сірі, нічим не оздоблені стіни і двоє вузьких вікон із синіми шибками. На правому вікні жовтою фарбою була намальована альфа, а на лівому — омега.

Лін лежала на марах, заллята неприємним синім світлом. Сестра вийшла, і він підступив до мар. Обличчя Лін знову стало таке, як і раніше. Одне тільки здалося йому новим — вираз спокою. Дивно було бачити її тонке, молоде обличчя спокійним. Може, завдяки освітленню, але на обличчі вже не видно було плям, воно стало однакового кольору, і її вуста, скривлені мукою, також розгладилися. Альберт запалив свічки, що стояли в мідних свічниках у головах Лін, і проказав "Отче наш" та "Богородице Діво

Блакитна каплиця з жовтими альфою та омегою на шибках, повітряні кулі, які Лін дарувала дітям, і мильні бульбашки, що їх вона пускала з вікна на велике сіре подвір'я... Ненависть до шаф і дві свічки, що так спокійно горять, як і мають горіти свічки в каплиці.

Він не почував суму, а лише якийсь невиразний важкий жаль до Лін, за той біль, що вона витерпіла.

Як вона кричала, зникаючи за дверима операційної, і тепер так спокійно лежить у цій капличці. Альберт не погасив свічок і пішов до дверей, але потім вернувся й почав плакати. Перед його очима, повними сліз, все розпливлося, загойдалося, ніби в тумані: альфа, омега, мари й обличчя Лін. У каплиці здавалося, ніби надворі весь час ішов дощ, але як Альберт вийшов, то побачив, що світило сонце. Сестри вже не було, і Альберт заблукав у коридорах. Він заходив у палати хворих, вискакував звідти, аж поки нарешті опинився біля кухні й упізнав коридор, викладений жовтими плитками. Там він знову побачив гарненьку чорняву дівчину з тацею, повною бутербродів, почув, як з відчиненої палати хтось кричав: "Гір

неперевіраних зошитів із творами про цинкові копалини в Південній Англії.

Згодом Альберт заснув і прокинувся аж тоді, як прийшла маленька вчителька, що працювала разом з Лін; відразу ж він відчув біль у руках, на яких так довго тримав Лін. Вечорами вони іноді ходили в кіно з Лін і тією вчителькою. Звали її Блай Грозер. То була гарненька білявка, яку Лін вічно намагалася повернути в католицтво.

Альберт тупо дивився на Блай і відчував біль у задерев'янілих руках. Потім спробував пояснити їй, що Лін померла, і сам злякався, як байдуже й чітко вимовив він слово "померла", і тільки тепер, вимовляючи його, усвідомив, що воно означало: що Лін справді більше немає. Блай насилу дістала квитки на фільм, який тоді всі хотіли подивитися. То був фільм з участю Чарлі Чапліна, і Альберт сам надокучав Блай, щоб вона дістала квитки, бо в Німеччині, звісно, такого не побачиш. Блай принесла також тістечка для Лін, маленькі горіхові тістечка, глазуровані яйцем. Вона тримала в руці зелені квитки і спочатку засміялась, коли Альберт сказав,

фотографію в шкільному вестибюлі, і колись на зустрічах випускниць жінки, з кожним роком старіші, казатимуть: "Це була наша вчителька, викладачка фізкультури й природознавства". Та одного дня фотографію знімуть і повісять натомісць портрет якогось кардинала чи папи, тільки в архіві залишаться її суворі оцінки в учнівських зошитах — залишаться доти, доки велить закон. Та ще могила на великому кладовищі.

Блай заспокоїлась швидше, ніж він устав. Вона згадала про невідкладні справи і вчепилася за них, радіючи, що може "все взяти на себе": повідомити школу, батьків Лін і брата, що працював у Манчестері інженером.

Мокра пляма, де якась сусідка прибрала після Лін, поволі висохла, залишились тільки сліди міцного мила на давно вже не митій підлозі. І коли через місяць він повертався, на прохання Нелли, до Німеччини, в кімнаті стояла чашка без вушка, що в ній Лін завжди розводила мило на бульбашки, — тепер у чашці зостався лише засохлий осад. І аж згодом Альбертові спало на думку, що в газетному повідомленні й на маленькому хресті на могилі стояло її дівоче прі

В автобусі Альберт вирішив їхати до Німеччини. А коли він, звільняючи кімнату, виносив ліжко Лін, з матраца випало ще дві речі: пілочка до нігтів і маленька червона бляшана коробочка цукерок проти кашлю.

Він почув, що хлопці надворі розмовляють із кимось, і відчинив вікно. Генріх, стоячи проти Больдино-го вікна, кричав:

— Добре, ми будемо обережніші!

— Я бачила, ви вже два кущики браток розтоптали! — кричала у відповідь згори Больда.

Альберт висунувся з вікна й гукнув:

— Вони більше не розтопчуть! Хлопці засміялись, і Больда теж.

— Про тебе, то хай і все витопчуть! — сказала вона.

Альберт залишив вікно відчинене, поки давав лад малюнкам. Там було дуже багато тоненьких аркушів, кілька сотень. І він згадав, що треба написати листа батькам Лін,— вони часто посиляли йому шин

пробувала ножем і виделкою, чи вони м'які, і безцеремонно повертала, коли м'ясо було їй не до смаку. Далі йшло п'ять різних салатів, які вона робила ще смачнішими внаслідок складних маніпуляцій з приправами на блюдечках і в пляшках, у таємничих срібних глечичках, мідного кольору поливальничках і поси-пальничках та довгих бесід з офіціантами щодо тих приправ.

Порятунок для Мартіна була тарілка нарізаного великими скибками білого хліба, що, немов башта, височів серед столу, але даремно він чекав на те, що ще любив, окрім хліба: на картоплю. На жовтаво-білу гарячу картоплю з маслом і сіллю, яку бабуся просто з

блакитних очах спалахував дикий вогонь, що лякав Мартіна. Хлопець розумів, чого йому ставало страшно, коли вона починала розповідати, як у них дома забивали кроликів,— він тоді чув тріск кісток тендітних тваринок, бачив, як у них гаснуть очі, як тече кров. Бабуся докладно змальовувала, як починалася бійка за тельбухи: за темно-червону суміш із печінки, легенів і серця, і як її, найменшу, голодні старші брати та сестри здебільшого обдурювали. Ще й тепер, через п'ятдесят з гаком років, бабуся аж ревіла з люті на свого старшого брата Матіа-са, якому завжди щастило забрати собі серце кролика, і називала його мерзотником, шахраєм, хоч той уже двадцять років лежав на кладов

на людей, що витягають з води заіржавілі уламки суден. А він, як проклятий, сидить між цими ненажерами, і бабуся задоволено вмочав шматки хліба в кривавий жир.

Кожного разу він надто довго міркував, чи не час уже піти в клозет і виблювати, але бабуся завжди сиділа в найдальшому кутку ресторану, і дорогою до клозета треба було пройти повз п'ять, шість або й сім великих столів. Мартін злякано лічив їх, і йому здавалося, що рудий, іржавого кольору, хідник вів повз безмежну кількість людей, які сиділи й жерли. Він ненавидів їх так само, як і бабусю, ненавидів їхні розпашілі червоні обличчя, що поряд із білими серветками здавалися

Мартінові гідка була добродушна настирливість червонопикого вбивці, і йому палко захотілося до дядька Альберта, до матері, захотілось бачити перед собою просте вугласте Глюмове обличчя і Больдині чорні, як смола, гладенькі коси навколо білого лиця, закортіло пограти в футбол із Брілахом та Берендтом. Але він був ув'язнений, загублений між цими пиками, що трощать кістки

Вбрання свого Мартін не закаляв, обличчя також, тільки губи довелося витерти хусточкою. Здоровий, порожній і вільний, він вийшов переможцем із боротьби: не забруднив рук, не заплямував душі й повернув їжу, яку в нього силоміць напхали. Навіть бабусі перехотілося їсти, вона залишила на столі тістечка, морозиво й каву, вирвала чек із книжки, ще один — за ненаже-рин костюм, третій — щоб утихомирити кельнера,

— Прийшла велика княгиня з ригалом.

Але бабуса не здавалася, вона поставила собі за мету привчити його їсти сито й багато. Перед очима в нього трошили й висмоктували гусячі кістки, їли м'ясо, нарізали криваві біфштекси, і все це він ненавидів. Потім викладали багато чогось таємничого, що називалось грошима

Глюм майже безперервно кутив люльку, часом навіть у постіль лягав із нею. Він варив юшку, читав грубезні книги й рано-вранці йшов на роботу, бо працював на бабусиній фабриці.

Глюм був дивний, але добрий. Мартін любив Глюма, хоч інколи лякався його лисини й беззубого рота. Але та лисина й беззубий рот мали

